

ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД
«ДНІПРОВСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ

Кафедра психології

На правах рукопису

БАРАШ НАЗАР ДМИТРОВИЧ

СОЦІАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ ЯК
ФАКТОР РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ У ПІДЛІТКОВОМУ
ВІСІ.

Спеціальність С4 Психологія

На правах рукопису

Освітня програма Психологія

Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня бакалавра

Науковий керівник:

Коваленко Тетяна Юріївна

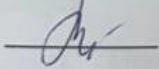
Доктор наук, професор

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

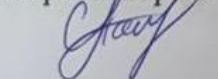
Протокол засідання кафедри

№ 15 від 15.05.2025

Завідувач кафедри

 Людмила ПРІСНЯКОВА

Нормоконтроль Наталія СЕРГІЄНКО

Дніпро, 2025

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПРИВАТНИЙ ЗАКЛАД
«ДНІПРОВСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
Кафедра психології**

Кафедра психології
Освітньо-кваліфікаційний рівень бакалавр
Напрямок підготовки психологів С4

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри психології
Людмила ПРИСНЯКОВА
«16» 06.2025 року

ЗАВДАННЯ
НА ОСВІТНЬО-КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ ЗДОБУВАЧУ ВИЩОЇ ОСВІТИ
БАРАШ НАЗАР ДМИТРОВИЧ

1. Тема роботи: «СОЦІАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ.»
Науковий керівник роботи: Коваленко Тетяна Юріївна доктор наук, професор
Затверджені наказом вищого навчального закладу від «10» 05.2025 року № 14-02
2. Строк подання студентом роботи: 16.06.2025 р. _____
3. Вихідні дані до роботи: література з проблеми досліджень, емпіричні методи психологічних досліджень, математичні методи.
4. Зміст роботи (перелік питань, які потрібно розробити): вступ, теоретичний та емпіричний розділи, список використаних літературних джерел.
5. Перелік графічного матеріалу: ілюстрована таблицями та 4 рисунками; за результатами досліджень.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів дипломного проєкту (роботи)	Строк етапів (роботи)	виконання проєкту	Примітка
1.	Вступ. Опрацювання та реферування літератури з теми дослідження. Визначення об'єкта і предмета дослідження. Формулювання мети, завдання, гіпотези.			виконано
2.	I Розділ. Визначення ціннісно-мотиваційної сфери особистості. Вивчення чинників та умов розвитку перфекціонізму. Аналіз сутності перфекціонізму.			виконано
3.	II Розділ Емпіричне дослідження. Математична обробка результатів психодіагностики. Виявлення тенденцій та закономірностей			виконано
4.	Робота в цілому. Висновки. Оформлення. Подання остаточного варіанту на кафедру для перевірки на академічну доброчесність			виконано

Здобувач вищої освіти

Бараш Н.Д.

Керівник роботи доцент кафедри психології

КОВАЛЕНКО Т.Ю.

АНОТАЦІЯ

Людина стає особистістю лише у процесі соціалізації, тобто спілкування, взаємодії з іншими людьми. Поза суспільством духовне, соціальне виховання, психічний розвиток відбуватися не може. Реальна дійсність, в умовах якої формується людина, називається середовищем, тому на сьогодні вивчення поняття середовища і його впливу на людину, дитину в тому числі, є нагальною і актуальною проблемою.

Вплив соціального середовища на формування особистості здійснюється тільки в тому разі і за умови, що вона сама у результаті активного ставлення до соціального середовища здатна керуватися ним як орієнтиром у своїй життєдіяльності. У такому разі правомірно говорити про співвідношення провідного впливу середовища і конкретного ставлення до неї особистості.

Але особливо важко доводиться підлітку, коли його дорослішання проходить в умовах нестабільності в економічній і культурно-ціннісній сферах розвитку сучасного суспільства, кризи інституту сім'ї. У такій ситуації навіть найбільш турботливі батьки і педагоги виявляються безпорадними. Не розуміючи, що відбувається з підлітками, вони здійснюють вчинки, що поглиблюють кризовий стан дітей. При цьому часто самі батьки перебувають у стресовому стані, що несприятливо позначається на їх емоційному та фізичному благополуччі.

Сучасних експериментальних напрацювань вивчення даної проблеми явно недостатньо, що й становить наукову значущість даної роботи, визначає її мету – теоретично дослідити та емпірично вивчити роль навколишнього середовища навчального закладу у формуванні особистості підлітків.

Для досягнення поставленої мети передбачається вирішити такі завдання:

- визначити поняття розвитку особистості та охарактеризувати його як одну з основних категорій психології й педагогіки;
- розглянути рушійні сили і умови розвитку особистості дитини у підлітковому віці;
- дати соціально-психологічну характеристику дітей підліткового віку;
- вивчити соціально-психологічні чинники, які впливають на розвиток підлітків;
- емпірично дослідити роль навколишнього середовища навчального закладу на формування особистості дітей підліткового віку.

Об'єкт дослідження – особистість підлітка.

Предмет дослідження – соціальне середовище навчального закладу як фактор розвитку особистості дитини у підлітковому віці.

Гіпотеза дослідження – соціальне середовище, зокрема спілкування та адаптація до навчального процесу, здійснює вплив на розвиток особистості підлітка.

Методи дослідження: теоретичні, емпіричні, математико-статистичні; методи аналізу, узагальнення та синтезу наявного наукового матеріалу з проблеми впливу середовища на формування особистості підлітка. Теоретичні методи представлені як системний підхід та аналіз психологічної теорії особистості та соціалізації, адаптації, дезадаптації Г. Сельє.

Емпіричні методи представлені спостереженням, контент-аналізом продуктів початкової діяльності та спостереження шкільного психолога, психодіагностичними методиками:

- Методика діагностики міжособистісних відносин Т.Лірі
- Діагностика комунікативних та організаторських схильностей (КОС-2)
- Методика діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту в спілкуванні В.В.Бойка
- Методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонд і шкала К.Ріффа.

- Опитувальник «Стильові особливості саморегуляції поведінки»
- Методика «Агресивна поведінка» (Є.П.Ільїн, П.А.Ковальов)

База дослідження: НВО – ліцей Нових інформаційних технологій м.Кам'янське; група досліджуваних включала учнів 8-х класів.

Теоретичне значення проведеного дослідження полягає в розширенні знань щодо особливостей розвитку дітей підліткового віку та вплив соціальних факторів шкільного середовища на формування їх особистості.

Практичне значення: результати даного дослідження можуть бути використані шкільними психологами, педагогічними працівниками, батьками, в роботі з підлітками для гармонійного розвитку їх особистості, а також в процесі моніторингу психологічного стану та при наданні психологічної допомоги.

ANNOTATION

A person becomes a personality only in the process of socialization, that is, communication, interaction with other people. Outside of society, spiritual, social education, mental development cannot occur. The reality in which a person is formed is called the environment, therefore today the study of the concept of the environment and its influence on a person, including a child, is an urgent and relevant problem.

The social environment influences the formation of personality only if and on the condition that the personality itself, as a result of an active attitude to the social environment, is able to be guided by it as a guide in its life. In such a case, it is legitimate to talk about the relationship between the leading influence of the environment and the specific attitude of the personality towards it.

But it is especially difficult for a teenager when his or her maturation occurs in conditions of instability in the economic and cultural-value spheres of development of modern society, a crisis of the institution of the family. In such a situation, even the most caring parents and teachers are helpless. Not understanding what is happening to teenagers, they commit acts that aggravate the crisis state of children. At the same time, the parents themselves are often in a state of stress, which adversely affects their emotional and physical well-being.

Modern experimental developments for studying this problem are clearly insufficient, which constitutes the **scientific significance** of this work, determines its goal - to theoretically explore and empirically study the role of the educational institution environment in the formation of the personality of adolescents.

To achieve the set goals, it is proposed to solve the following **tasks**:

- define the concept of personality development and characterize it as one of the main categories of psychology and pedagogy;
- consider the driving forces and conditions for the development of a child's personality in adolescence;
- provide a socio-psychological description of adolescent children;
- study the socio-psychological factors that influence the development of adolescents;
- empirically study the role of the educational institution's environment in the formation of the personality of adolescent children.

Study object is the child's personality.

Study subject is the social environment of the educational institution as a factor in the development of the child's personality in adolescence.

Study hypothesis is that the social environment, including communication and adaptation to the educational process, influences the development of the teenager's personality.

Research methods: theoretical, empirical, mathematical and statistical; methods of analysis, generalization and synthesis of the available scientific material on the problem of the influence of the environment on the formation of the teenager's personality. Theoretical methods are presented as a systems approach and analysis of the psychological theory of personality and socialization, adaptation, maladaptation by G. Selye.

Empirical methods are represented by observation, content analysis of the products of initial activity and observation of a school psychologist, and psychodiagnostic techniques:

- Methodology for diagnosing interpersonal relationships T. Leary
- Diagnostics of communicative and organizational tendencies (KOS-2)
- Methodology for diagnosing the dominant strategy of psychological defense in communication V.V. Boyko
- Methodology for diagnosing socio-psychological adaptation K. Rogers and R. Diamond and the K. Riff scale.
- Questionnaire "Style features of self-regulation of behavior"
- Methodology "Aggressive behavior" (E.P. Ilyin, P.A. Kovalev)

Research base: NPO - Lyceum of New Information Technologies in Kamianske; the group of subjects included 8th grade students.

The theoretical significance of the study is to expand knowledge about the developmental characteristics of adolescents and the influence of social factors of the school environment on the formation of their personality.

Practical significance: the results of this study can be used by school psychologists, teachers, parents, in working with teenagers for the harmonious development of their personality, as well as in the process of monitoring their psychological state and providing psychological assist

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ВПЛИВУ СЕРЕДОВИЩА НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКА.....	7
1.1. Розвиток особистості як одна з основних категорій психології й педагогіки. Поняття розвитку особистості.....	7
1.2. Рушійні сили і умови розвитку особистості дитини підліткового віку....	20
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СЕРЕДОВИЩА І СПЕЦИФІКА ЙОГО ВПЛИВУ НА ПІДЛІТКА...31	31
2.1. Соціально-психологічна характеристика дітей підліткового віку.....	31
2.2. Вплив соціально-психологічних факторів на розвиток особистості і поведінки підлітка.....	38
2.3. Відхилення у розвитку як результат несприятливого впливу середовища на особистість дитини підліткового віку.....	47
2.4. Механізми спілкування. Поняття та загальна характеристика впливу у міжособистісній взаємодії.....	54
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СЕРЕДОВИЩА НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКА.....	70
3.1. Організація й методи дослідження.....	70
3.2. Аналіз результатів дослідження.....	80
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	95
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	99

ВСТУП

Актуальність дослідження. Людина стає особистістю лише у процесі соціалізації, тобто спілкування, взаємодії з іншими людьми. Поза суспільством духовне, соціальне виховання, психічний розвиток відбуватися не може. Реальна дійсність, в умовах якої формується людина, називається середовищем, тому на сьогодні вивчення поняття середовища і його впливу на людину, дитину в тому числі, є нагальною і актуальною проблемою.

Вплив соціального середовища на формування особистості здійснюється тільки в тому разі і за умови, що вона сама у результаті активного ставлення до соціального середовища здатна керуватися ним як орієнтиром у своїй життєдіяльності. У такому разі правомірно говорити про співвідношення провідного впливу середовища і конкретного ставлення до неї особистості. Ці показники становлять зміст соціальної ситуації. Залежно від вікових особливостей, умов проживання, внутрішніх процесів розвитку особистості змінюються її переживання, ставлення до навколишнього світу, тобто формується соціальна ситуація розвитку.

Підлітковий вік охоплює період від 11-12 до 14-15 років, що відповідає середньому шкільному вікові, тобто 5-9 класам сучасної школи. У цей період в особистості дитини відбуваються складні і суперечливі зміни, на підставі чого його ще називають важким, критичним, перехідним. Така оцінка зумовлена багатьма якісними змінами, які нерідко пов'язані з докорінним ламанням попередніх позицій, особливостей активності, інтересів і стосунків дитини.

Це один з найголовніших періодів розвитку особистості людини. У цей період у неї формуються самоідентичність, Образ-Я, самосвідомість, світогляд, ціннісні уявлення та інші важливі сторони, що характеризують особистість.

Зміни відбуваються за порівняно короткий час, здебільшого бувають несподіваними і надають процесові розвитку стрибкоподібного, бурхливого характеру. Майже завжди ці зміни супроводжуються появою у підлітка суб'єктивних труднощів. Ускладнюється і його виховання, оскільки підліток не підкоряється ефективним щодо молодшого школяра впливам дорослих, у різних формах виявляє непослух, опір і протест (упертість, грубість, негативізм, замкненість). Його поведінка в ряді випадків приймає форму девіантної, тобто такою, що відхиляється від соціальних норм.

Як і в будь-який інший віковий період, у підлітковому віці величезний вплив на розвиток особистості здійснює те соціальне середовище, в якому вона виховується, розвивається, живе. Умови сімейного виховання, навчання у школі, спілкування у групі однолітків, вплив засобів масової комунікації - усе це і багато іншого може виявляти як позитивний, так і негативний вплив на формування особистості підлітків. Особливості негативного впливу можуть сприяти розвитку їх асоціальної поведінки, що й зумовлює соціальну значимість даного дослідження.

Але особливо важко доводиться підлітку, коли його дорослішання проходить в умовах нестабільності в економічній і культурно-ціннісній сферах розвитку сучасного суспільства, кризи інституту сім'ї. Період, в який підлітки вперше серйозно стикаються з реаліями дорослого світу, і який за змістом наближається до вікової кризи, сприймається ними дуже гостро: вони стають агресивними, неслухняними у спілкуванні з батьками і вчителями, а дехто починають вживати алкоголь і наркотики, поринають у віртуальний світ інтернет-адикції. У такій ситуації навіть найбільш турботливі батьки і педагоги виявляються безпорадними. Не розуміючи, що відбувається з підлітками, вони здійснюють вчинки, що поглиблюють кризовий стан дітей. При цьому часто самі батьки перебувають у стресовому стані, що несприятливо позначається на їх емоційному та фізичному благополуччі.

Таким чином, на окреслену проблему формування та становлення здорової, активної, адаптованої і цілеспрямованої особистості впливає безліч факторів. А тому, актуальність даної роботи обумовлена важливістю формування повноцінної, всебічно розвиненої і соціально зрілої особистості у підлітковому віці для подальшої щасливої і плідної життєдіяльності людини.

Проблема вивчення впливу навколишнього середовища на формування особистості дітей в пубертатний період хвилює багатьох вчених. Серед найвидатніших зарубіжних дослідників, котрі вивчали умови формування особистості підлітка, були Ф. Бартлетт, Р. Бернс, Р. Гарднер, Дж. Келлі, С. Палмер, Д. Раппапорт, К. Роджерс, У. Скотт, О. Харві, Ф. Хольцман, Х. Шродер. У вітчизняній літературі дослідженню особистості підлітка присвятили свої роботи Б.М. Велічковський, Л.С. Виготський, П.Я. Гальперін, В.П. Зінченко, О.М. Леонтьєв, М. А. Холодної, М.Й. Варій та ін.

Розвиток самосвідомості підлітка представлений у роботах Л.І. Божович, М.Й. Боришевського, Т.В. Говоруна, Т.В. Драгунової, А.Г. Ковальова, С.Л. Рубінштейна, А.Г. Спіркіна, П.Я. Чаматі, І.І. Чеснокової та ін. І хоча у роботах цих авторів проблеми підліткового віку розглядаються з різних сторін, в тому числі і щодо вивчення впливу середовища на розвиток особистості підлітків, однак варто відзначити, що більша частина з цих робіт описує дані експериментів, проведених ще у 70-80 рр. минулого століття. Сучасних експериментальних напрацювань вивчення даної проблеми явно недостатньо, що й становить наукову значущість даної роботи, визначає її **мету** – теоретично дослідити та емпірично вивчити роль навколишнього середовища навчального закладу у формуванні особистості підлітків.

Для досягнення поставленої мети передбачається вирішити такі **завдання**:

- визначити поняття розвитку особистості та охарактеризувати його як одну з основних категорій психології й педагогіки;

- розглянути рушійні сили і умови розвитку особистості дитини у підлітковому віці;
- дати соціально-психологічну характеристику дітей підліткового віку;
- вивчити соціально-психологічні чинники, які впливають на розвиток підлітків;
- емпірично дослідити роль навколишнього середовища навчального закладу на формування особистості дітей підліткового віку.

Об'єкт дослідження – особистість підлітка.

Предмет дослідження – соціальне середовище навчального закладу як фактор розвитку особистості дитини у підлітковому віці.

Гіпотеза дослідження – соціальне середовище, зокрема спілкування та адаптація до навчального процесу, здійснює вплив на розвиток особистості підлітка.

Методи дослідження: теоретичні, емпіричні, математико-статистичні; методи аналізу, узагальнення та синтезу наявного наукового матеріалу з проблеми впливу середовища на формування особистості підлітка. Теоретичні методи представлені як системний підхід та аналіз психологічної теорії особистості та соціалізації, адаптації, дезадаптації Г. Сельє.

Емпіричні методи представлені спостереженням, контент-аналізом продуктів початкової діяльності та спостереження шкільного психолога, психодіагностичними методиками:

- Методика діагностики міжособистісних відносин Т.Лірі
- Діагностика комунікативних та організаторських схильностей (КОС-2)
- Методика діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту в спілкуванні В.В.Бойка
- Методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонд і шкала К.Ріффа.
- Опитувальник «Стильові особливості саморегуляції поведінки»

- Методика «Агресивна поведінка» (Є.П.Ільїн, П.А.Ковальов)

База дослідження: НВО – ліцей Нових інформаційних технологій м.Кам'янське; група досліджуваних включала учнів 8-х класів.

Теоретичне значення проведеного дослідження полягає в розширенні знань щодо особливостей розвитку дітей підліткового віку та вплив соціальних факторів шкільного середовища на формування їх особистості.

Практичне значення: результати даного дослідження можуть бути використані шкільними психологами, педагогічними працівниками, батьками, в роботі з підлітками для гармонійного розвитку їх особистості, а також в процесі моніторингу психологічного стану та при наданні психологічної допомоги.

Структура. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів з підрозділами і висновками до них, загальних висновків, списку використаних джерел літератури і додатків.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ВПЛИВУ СЕРЕДОВИЩА НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКА

1.1. Розвиток особистості як одна з основних категорій психології й педагогіки. Поняття розвитку особистості

Розвиток людини – дуже складний, тривалий та суперечливий процес. Зміни в нашому організмі відбуваються протягом усього життя, але особливо інтенсивно змінюються фізичні дані та духовний світ людини у дитячому та юнацькому віці. Розвиток не зводиться до простого накопичення кількісних змін та прямолінійного поступального руху від нижчого до вищого. Характерна риса цього процесу – діалектичний перехід кількісних фізичних, психічних і духовних змін особистості в якісні.

Пізнати закономірності людського розвитку – це означає отримати відповідь на ключове питання: якими факторами зумовлено перебіг та результати цього процесу? Встановлено, що процес та результати людського розвитку детермінуються спільним впливом трьох генеральних факторів:

- спадковості;
- соціального середовища;
- виховання [7, С. 8].

Людина у процесі своєї життєдіяльності виробляє безліч соціальних властивостей і якостей, які характеризують її соціальну сутність. Ось чому вона розглядається наукою як біосоціальна істота, як суб'єкт історичної дійсності. Тому поняття «людина» синтезує у собі як її біологічні, так і соціальні (суспільні) властивості та якості.

Характеризуючи людину як соціальну істоту, не можна оминати поняття «*індивід*». Слово це латинського походження і в перекладі означає

окремий представник людського роду безвідносно до його якостей. У цьому сенсі кожна нормальна людина є індивідом [1, с. 24].

Поняття «*особистість*» хоча й відноситься до окремої людини, містить лише її соціальні властивості та якості: мову, свідомість, поведінку тощо. Біологічна характеристика людини у це поняття не входить. Поняття «особистість» характеризує суспільну сутність людини і позначає сукупність прижиттєво вироблюваних нею у себе соціальних властивостей і якостей. В одних людей ці властивості та якості виражені яскравіше, в інших слабше. До критеріїв та ознак ступеня розвиненості особистості зазвичай належать:

- здатність обдумувати свої вчинки та відповідати за них;
- здатність до автономної діяльності;
- соціальна активність та твердість поглядів, переконань;
- вікова та психологічна зрілість;
- розумність;
- особиста гідність та свобода;
- індивідуальність [5].

Поняття «людина» та «особистість» необхідно доповнити поняттям «*індивідуальність*», що означає несхожість, своєрідність та відмінність однієї людини від іншої, однієї особистості від іншої. Індивідуальність, як правило, виділяється особливими рисами характеру та темпераменту, своєрідністю творчої діяльності та здібностей. Наприклад, індивідуальність педагога може виражатися у його глибокій ерудиції, широті педагогічних поглядів, педагогічній майстерності та культурі. Таким чином, поняття «індивідуальність» містить у собі те спільне та одиничне, чим відрізняється одна людина від іншої, одна особистість від іншої і що надає їм своєрідної краси та неповторності [2, с. 68].

Оскільки особисті якості людини розвиваються і формуються прижиттєво, важливе значення має розкриття сутності понять розвитку та

формування особистості. З цього приводу у психології та педагогіці існує велика різноманітність визначень.

У трактуванні зарубіжних вчених особистість – це складна автономна система, що відрізняється спрямованістю, прагненням до позитивної діяльності та співробітництва. Вони розглядають життя особистості як процес розгортання жадання актуалізації можливостей і здібностей, генетично закладених у людині (А.Маслоу, Х. Хекхаузен) [4].

Вітчизняна теорія розуміння особистості представлена фундаментальними дослідженнями Л.С. Виготського, О.М. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна, В.М. Теплова та ін. Так, на думку С.Л. Рубінштейна, «особистість визначається своїми відносинами до навколишнього світу, до суспільного оточення, до інших людей. Це ставлення реалізується у діяльності людей». І там – «Людина є особистість через те, що вона свідомо визначає своє ставлення до оточуючого» [9, с. 243-245]. Для нас такий підхід є найближчим: діяльність як реалізація відносин людини до світу є головною ознакою особистості.

Дане трактування розвивається О.М. Леонтьєвим, на думку якого ядро особистості – ієрархія діяльностей. «В основі особистості лежать відносини супідрядності людських діяльностей, що породжуються ходом їх розвитку. За співвідношенням діяльності відкривається співвідношення мотивів» [47, с. 185]. Цього ж підходу дотримується і Б.Г. Ананьєв, який визначає особу як суб'єкт діяльності [1, с. 141]. Б.Ф. Ломов поняття особистості розглядає з урахуванням її спрямованості. Він виділяє спрямованість, пов'язану із мотиваційною сферою людини [49, с. 311].

Таким же поширеним, як діяльнісний підхід, є соціальний аспект визначення поняття особистості. «Особистість – це конкретна людина, яка є представником певного суспільства, певної соціальної групи, займається конкретним видом діяльності, усвідомлює своє ставлення до навколишнього і наділена певними індивідуально-психологічними особливостями» [43, с.142].

Особистість у такому разі виступає носієм суспільних відносин. Система відносин містить у собі – відносини зі світом, ставлення до себе, стосунки із собою.

«Особистість – поняття, яке означає сукупність стійких психологічних якостей людини, що становлять її індивідуальність і визначають її соціальні вчинки, поведінку серед людей» [56, с. 483]. Формуючи якості людини, ми цим формуємо особистість.

А.В. Петровський вважає, що особистість – це людина як суспільний індивід, суб'єкт пізнання та об'єктивного перетворення світу, розумна істота, що володіє мовою та здатністю до трудової діяльності [11]. Розум у цьому трактуванні поняття виступає головною ознакою особистості.

Якщо особистість – людський індивід, продукт суспільного розвитку, суб'єкт праці, спілкування та пізнання, то, напевно, можна погодитися з тим, що особистість детермінується умовами життя. Але тоді виходить, що лише шляхом створення певних умов життя можна сформувати особистість.

А.В. Петровський пише, що особистість характеризує індивіда в аспекті його включеності до системи зв'язків з іншими індивідами [63, с. 35]. Особистість – це те, як людина сприймається іншими людьми. Це образ людини у їхній свідомості. У такому разі поняття особистості пов'язане з поняттям персоналізації.

Для педагогічних досліджень важливо, що особистість – це людина як учасник історико-еволюційного процесу, котра виступає носієм соціальних ролей і має можливість вибору життєвого шляху, в ході якого нею здійснюються перетворення природи, суспільства і самої себе. У суспільних науках особистість розглядається так само як особлива якість людини, яку вона набуває в ансамблі суспільних відносин у процесі спільної діяльності та спілкування. У гуманістичній філософській та психологічній концепціях особистість – це людина як цінність, заради якої здійснюється розвиток суспільства [26, с. 94].

Наведемо ще кілька визначень, рекомендованих у базових джерелах:

«Особистість – людина як суспільна істота, яка сформувалася у певній системі суспільних відносин» [63];

«Особистість – людина як представник суспільства, котра вільно і відповідально визначає свою позицію серед людей» [38];

«Особистість – а) соціальна сторона, соціальна характеристика людини як феномена у суспільному розвитку; б) конкретна людина, представник певної соціальної спільності (нація, клас, колектив та ін.), яка займається певними видами діяльності, усвідомлює своє ставлення до навколишнього середовища та має свої індивідуальні особливості»;

«Особистість – конкретна людина, яка є представником певної держави, суспільства і групи (соціальної, етнічної, релігійної, політичної, статевовікової), яка усвідомлює своє ставлення до оточуючих її людей і соціальної дійсності, включена у всі відносини останньої і займається своєрідним видом діяльності та наділена специфічними індивідуальними та соціально-психологічними особливостями. Особистість завжди є суб'єктом (учасником, виконавцем) історичного та суспільного процесу в цілому, суб'єктом конкретної діяльності, зокрема, джерелом пізнання та перетворення об'єктивної дійсності. А сама діяльність у своїй виступає формою активності людини, що дозволяє їй вдосконалювати навколишній світ і себе» [43].

Наступні приклади трактування поняття особистості хоча дещо й затягнуті, але вони мають виключно важливе значення для даного дослідження проблем освіти: «Особистість – це соціальний індивід, суб'єкт суспільних відносин, діяльності та спілкування. Особистість є цілісністю уроджених і набутих психічних властивостей, що характеризують індивіда та роблять його унікальним. Сутність особистості – це її ціннісні орієнтації, її мотиваційна сфера, її система соціальних відносин та установок, у тому числі і самовідносин. Механістична концепція соціалізації особистості передбачає, що особистість є дзеркальним відбитком, «зліпком» соціальних впливів, які

здійснені на неї у різний час у процесі онтогенезу. ...При роз'ясненні будь-яких психічних явищ особистість постає як воєдино пов'язана сукупність внутрішніх умов, через які заломлюються усі зовнішні дії. Особистість – це не лише соціальний індивід, а й активний суб'єкт соціального розвитку, активний суб'єкт саморозвитку» [67, с. 120]. Автори цього визначення розглянули поняття з усіх боків.

Як бачимо, на першому місці у визначенні поняття особистості в психології та педагогіці стоїть ознака – суспільний характер людини, її соціальна суть. Аналіз існуючих визначень поняття «особистість» дає можливість всі визначення об'єднати у дві групи:

1. Особистість – це сукупність суспільних відносин. Тоді розвиток особистості відбувається у міру накопичення досвіду участі та реалізації суспільних відносин;

2. Особистість - це людина, що має нормально сформовану психіку, з комплексом суспільно- і особистіснозначущих якостей, котра активно виконує систему соціальних ролей, тобто включена у систему суспільних відносин.

Для всіх визначень характерне розуміння того, що особистість невіддільна від людини. У такому разі проблеми освіти вирішуються при цілісному розумінні людини та особистості [32, с. 19].

На наш погляд, визначення другої групи ширші за перший підхід і на перший план виводять людину з урахуванням її різноманітних якостей (сторін, компетенцій, властивостей тощо).

Так само як і у визначенні поняття особистості, у виділенні якостей, що характеризують людину як особистість, єдиного підходу немає ні у філософії, ні в соціології, ні у психології, ні в педагогіці. Дехто виділяють такі характеристики особистості, як розумність, відповідальність, свобода, особиста гідність, індивідуальність, суспільна активність, принциповість, твердість моральних поглядів та переконань (С.Л. Рубінштейн, В.П.

Тугарінов, І.Ф. Харламов та ін.). Поширеним є підхід, у якому виділяються духовно-моральна, фізична, інтелектуальна тощо якості розвитку особистості.

За будь-якого підходу до визначення ознак поняття особистості важливо пам'ятати, що його носієм є людина. Людина при цьому постає як біологічна, як соціальна, як діяльна істота. Людина, перш за все, – жива, природна істота, що має порівняно стійкий генотип. Цей стан позначається поняттям індивід. Особистість – це суспільна істота, носій суспільної свідомості. Крім цього, особистість – це людина як суб'єкт активної діяльності, отже, носій свідомості та самосвідомості [27, с. 48].

Практично будь-яка проблема освіти так чи інакше пов'язана з необхідністю навчання, виховання та розвитку особистості учня. У вирішенні будь-якої проблеми освіти дослідники стикаються з необхідністю визначення поняття особистості, зокрема поняття особистості учня. У дослідженнях особистість розглядається у таких аспектах:

- як предмет педагогічного дослідження;
- як суб'єкт того чи іншого виду діяльності у процесі освіти;
- як об'єкт різноманітних педагогічних впливів;
- як один із компонентів освітньої системи (навчання, виховання, управління, моніторинг тощо) [12, с. 63].

Розглядаючи процес формування та розвитку особистості, ми прагнемо максимально повно врахувати єдність факторів, що визначають зміни, які відбуваються з особистістю в результаті освіти.

На особистість діє багато факторів. Завдяки цим впливам людина змінюється, розвивається. Розвиток – це складний і суперечливий процес набуття людиною нових якостей та їх вдосконалення.

Формування людської особистості здійснюється під впливом зовнішніх і внутрішніх, біологічних та соціальних факторів. Під внутрішніми факторами розуміється власна активність особистості, що породжується

протиріччями, інтересами та іншими мотивами, які реалізуються через самовиховання, а також діяльність і спілкування. Серед зовнішніх факторів відзначаються природне і соціальне макро-, мезо- і мікросередовище, виховання у широкому і вузькому, соціальному і педагогічному сенсі. Середовище і виховання – це соціальні фактори, спадковість ж є – біологічним фактором [8, С. 24].

Учені різних наукових напрямків уже давно дискутують щодо співвідношення біологічних і соціальних факторів, пріоритетного значення тих чи інших для розвитку особистості людини. Такі, як Е. Торндайк, Д. Дьюї та інші впевнені, що людина, її свідомість, здібності, інтереси і потреби визначаються спадковістю. Вони на перше місце виводять біологічні (спадкові) чинники і заперечують соціальні фактори, тобто роль середовища у вихованні і розвитку особистості, помиляючись, ототожнюють наукові досягнення щодо спадковості рослин і тварин з людським організмом, ведучи мову про пріоритет вроджених здібностей. На відміну від них Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо та інші вважають, що розвиток особистості людини залежить лише від соціальних факторів. Заперечуючи генетичний вплив, вони переконані, що розвиток людини залежить від виховання і середовища. А ось Д. Дідро був впевнений, що розвиток особистості визначається рівним поєднанням впливу біологічних і соціальних факторів [21, с. 35].

За словами видатного педагога К. Д. Ушинського, людина стає особистістю не тільки під впливом спадковості, середовища і виховання, але й у результаті власної діяльності, що забезпечує формування та вдосконалення особистісних якостей. Людина – не тільки продукт спадковості та обставин, в яких проходить її життя, а й активний учасник поліпшення зовнішніх факторів. Змінюючи їх, людина змінює і саму себе [82].

Варто розглянути більш детально сутнісну сторону впливу провідних факторів на розвиток і формування особистості. Як уже зазначалося вище,

дехто з науковців віддають пріоритет такому біологічному фактору, як спадковість. Мається на увазі здатність дорослих організмів передавати своїм дітям певні якості і особливості. Здійснюється це за допомогою генів. Вивченням цього процесу займається наука генетика. Саме вона дала змогу встановити, що спадковістю зумовлено те спільне, що робить людину людиною, і те відмінне, що робить людей такими несхожими один на одного.

Від батьків діти успадковують: анатомо-фізіологічну структуру, яка відображає видові ознаки індивіда як представника людського роду (задатки мови, прямоходіння, мислення, трудової діяльності); фізичні дані (зовнішні расові ознаки, особливості статури, конституції, риси обличчя, колір волосся, очей, шкіри); фізіологічні особливості (обмін речовин, артеріальний тиск і група крові, резус-фактор, стадії дозрівання організму); деякі особливості нервової системи, аномалії в розвитку організму, схильність до деяких захворювань спадкового характеру. Тут слід відрізнити вроджені особливості людини, пов'язані зі зміною генотипу, від придбаних, що виникли внаслідок несприятливих життєвих умов. Придбані зміни не успадковуються.

Однак для нас важливими є питання: чи успадковуються інтелектуальні, спеціальні та моральні якості? Дітям передаються готові здібності до певного виду діяльності чи тільки задатки?

Встановлено, що успадковуються тільки **задатки** – анатомо-фізіологічні особливості організму, які є передумовами розвитку здібностей. Вони забезпечують схильність до тієї чи іншої діяльності.

Задатки бувають двох видів:

- загальнолюдські (будова мозку, центральної нервової системи, рецепторів);
- індивідуальні (типологічні властивості нервової системи, від яких залежить швидкість утворення тимчасових зв'язків, їх міцність, сила

зосередженої уваги, розумова працездатність; особливості будови аналізаторів, окремих областей кори головного мозку, органів і ін.) [77, с. 63].

До індивідуальних особливостей особистості відносяться здібності, що є суб'єктивною умовою успішного здійснення певного роду діяльності. Здібності не зводяться до знань, умінь і навичок. Вони виявляються у швидкості, глибині та міцності оволодіння способами і прийомами діяльності. Високий рівень розвитку здібностей – талант, геніальність.

Здібності не передаються, а лише задатки. Успадковані людиною задатки можуть бути реалізованими або ні. До того ж вони є недостатньою умовою для розвитку здібностей.

Особливо значущим є питання про спадкування моральних якостей і психіки. Вважалося, що людина народжується ні злою, ні доброю, ні скупю, ні щедру. Діти не успадковують моральних якостей своїх батьків, в генетичних програмах людини не закладена інформація про соціальну поведінку. Якою стане людина, залежить від середовища і виховання.

Середовище – це реальна дійсність, в умовах якої відбувається розвиток людини. На формування особистості впливає географічне, національне, шкільне, сімейне, соціальне середовища. До останнього належать такі характеристики, як суспільний лад, система виробничих відносин, матеріальні умови життя, характер протікання виробничих і соціальних процесів та ін [4].

Усі вчені визнають вплив середовища на формування людини. Не збігаються лише їх оцінки ступеня такого впливу на формування особистості. Це пов'язано з тим, що є конкретний суспільний лад, конкретне близьке і далеке оточення людини, конкретні умови життя. Зрозуміло, що більш високий рівень розвитку досягається в тому середовищі, де створені сприятливі умови [11].

Важливим фактором, що впливає на розвиток людини, є *спілкування* [28, с. 15]. Лише у взаємодії з іншими людьми формується особистість. Поза людським суспільством духовне, соціальне, психічний розвиток відбуватися не може.

Виховання – фактор, який також впливає на формування особистості [18, с. 31]. Його нерідко ототожнюють з соціалізацією, хоча за логікою взаємовідносин їх можна було б охарактеризувати як відношення цілого до часткового. **Соціалізація** – це процес соціального розвитку людини в результаті організованих впливів всієї сукупності факторів суспільного буття.

А ось виховання більшість дослідників розглядають як один з факторів розвитку людини, що містить систему цілеспрямованих формуючих впливів, взаємодій і стосунків, що здійснюються у різних сферах соціального буття. Виховання - процес цілеспрямованої і свідомо контрольованої соціалізації (сімейне, релігійне, шкільне виховання), воно виступає як своєрідний механізм управління процесами соціалізації. На цьому малюнку накреслено основні напрями виховної роботи (рис.1.5).

Рис.1.5. Основні напрями вихованої роботи.

Виховання дозволяє подолати або послабити наслідки негативних впливів на соціалізацію, надати їй гуманістичну орієнтацію, залучити

науковий потенціал для прогнозування і конструювання педагогічної стратегії і тактики. Соціальне середовище може впливати ненавмисно, стихійно, а вихователь цілеспрямовано керує розвитком в умовах спеціально організованої виховної системи [22, С. 68].

Слід мати на увазі, що розвиток особистості при однакових зовнішніх умовах багато в чому залежить від власних зусиль людини, від тієї енергії і працездатності, які вона виявляє у різних видах діяльності.

Таким чином, процес і результати людського розвитку детермінуються як біологічними, так і соціальними чинниками, які діють у комплексі. За різних обставин різні чинники можуть здійснювати більший або менший вплив на формування особистості. Причому в системі чинників якщо не вирішальна, то провідна роль належить вихованню.

1.2. Рушійні сили і умови розвитку особистості дитини підліткового віку

Особистість формується в умовах суспільного, конкретного історичного існування людини, її навчання та виховання. Які ж рушійні сили розвитку особистості?

Насамперед, треба знати, що ***рушійні сили*** – це внутрішні суперечності, які спонукають людину до активності, спрямованої на їх подолання. Таких важливих внутрішніх суперечностей кілька:

- між новими потребами, цілями, прагненнями та досягнутим людиною рівнем оволодіння засобами, необхідними для їх задоволення. Наприклад, внаслідок появи комунікативної потреби, дитина оволодіває мовленням, як засобом спілкування з оточуючими;

- між інертністю, стабільністю, стійкістю й мінливістю, гнучкістю. Розв'язання цієї суперечності веде до появи "гнучкої стабільності". Зокрема,

узагальнення особистістю різних мінливих мотивів, способів поведінки призводить до її стійкості у різноманітних життєвих обставинах;

- між досягнутим рівнем психічного розвитку індивіда й образом його життя;

- між перспективними й близькими цілями [24, с. 49].

Подолання одних суперечностей призводить до появи інших, які, у свою чергу, ведуть до нових дій, до подальшого вдосконалення діяльності особистості, що й становить процес її розвитку. Таким чином, особистість виступає суб'єктом власного розвитку, що відбувається тільки через її активність [7].

Виділяють внутрішні і зовнішні, загальні та індивідуальні суперечності. **Внутрішні** виникають на підставі незгоди з собою і виражаються в індивідуальних спонуканнях людини. Наприклад, протиріччя між зростаючими вимогами людини до себе, свого організму і тим потенціалом, який людина має в своєму розпорядженні. Силами ззовні стимулюються **зовнішні** суперечності. Маються на увазі стосунки людини з іншими людьми, суспільством, природою. Наприклад, протиріччя між вимогою, що пред'являються навчальним закладом, і бажанням учня. **Загальні (універсальні)** суперечності зумовлюють розвиток кожної людини і всіх людей. Наприклад, протиріччя між матеріальними і духовними потребами і реальними можливостями їх задоволення, що виникають в результаті впливу об'єктивних чинників. **Індивідуальні** суперечності характерні для окремо взятої людини [12, с. 51].

Дозвіл суперечностей відбувається через більш високі рівні діяльності. Коли потреба задовольняється, суперечність знімається, людина переходить на вищий щабель свого розвитку. Але задоволена потреба породжує нову потребу, більш високого порядку. Одне протиріччя змінюється іншим, і процес триває.

Ось чому особистість, що розвивається, постійно відтворюючи нові й нові *потреби* (а, отже, і розгалуджену систему мотивації), у свою чергу, є результатом розвитку потреб. Розвиток, відбір та виховання потреб, приведення їх до тієї моральної висоти, яка має бути властива людині, є одним із центральних завдань формування особистості. На малюнку (рис. 1.7) можна відстежити основні чинники, що впливають на формування потреб.

Рис. 1.7. Чинники, які впливають на формування потреб.

Всесвітньовідомий психолог Абрахам Маслоу в 1954 році у роботі «Мотивація і особистість» сформулював свою теорію, структурував бажання і потреби людини та створив ієрархію потреб, подавши їх у вигляді піраміди [53, с. 76]. Піраміда Маслоу – це описання потреб людини: від найменших бажань до найвищих. Вона дозволила упорядкувати потреби, сказати дохідливо про те, чого потребує людина (рис. 1.8).

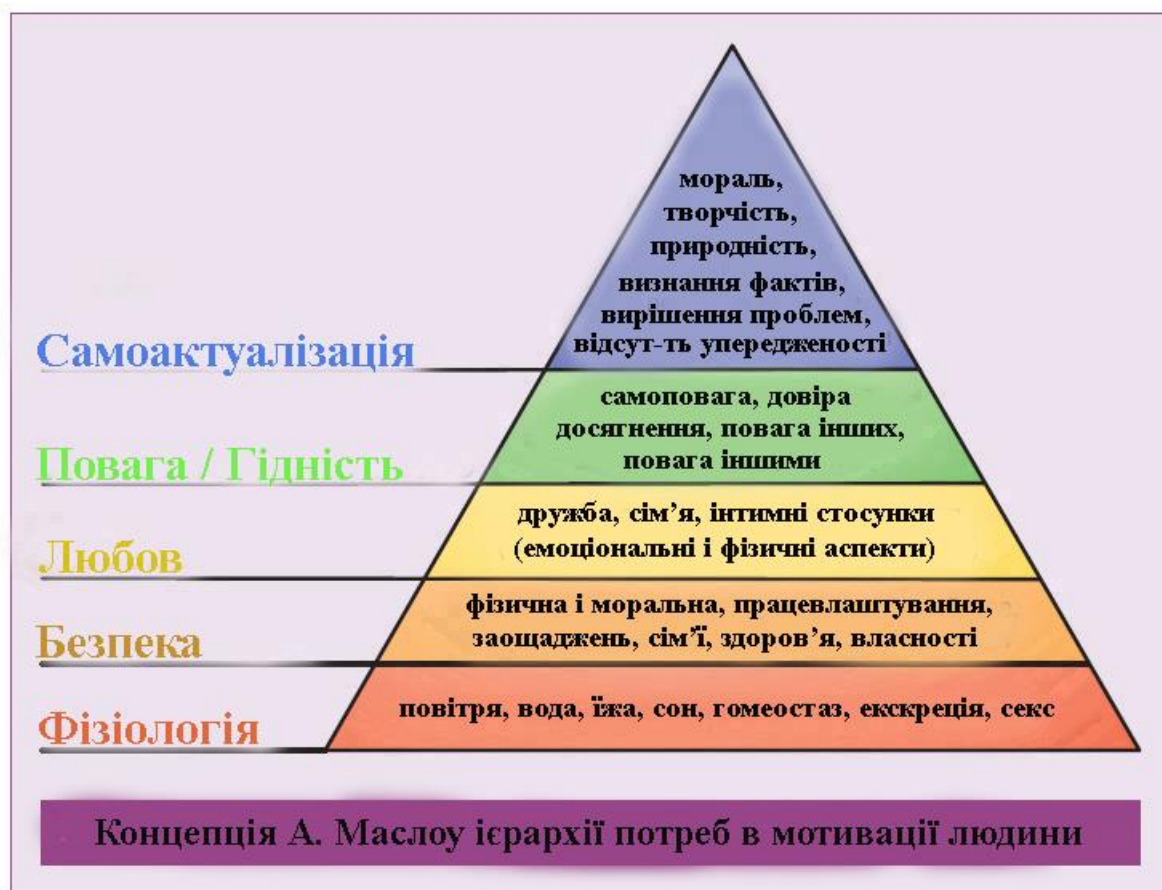

Рис. 1.8. Ієрархія потреб в мотивації людини.

Кожному віку відповідають свої потреби, задоволення яких є важливим для нормального особистісного розвитку. Затримка задоволення тих чи інших потреб чи неповне їх задоволення можуть негативно позначитися на розвитку особистості. Таким чином, під рушійними силами розвитку особистості розуміють потреби самої дитини, її мотивацію, зовнішні стимули діяльності та спілкування, цілі та завдання, які ставлять дорослі у навчанні та вихованні дітей. Якщо цілі виховання і навчання відповідають їх мотивації, то для розвитку будуть створені сприятливі умови з погляду рушійних сил.

Тож **мотивація** є одним із важливих моментів рушійної сили. Вона виконує кілька функцій:

- спонукає поведінку;
- спрямовує та організує;

- надає особистісного змісту і значущості (сенсоутворююча мотивація) [54, С. 7].

Для того, щоб мотивація була стійкою та позитивною, необхідна наявність усіх трьох функцій. Остання з них – найважливіша. Від того, який сенс має для особистості діяльність, залежать вияви спонукаючої та спрямовуючої функцій. Отже, від того, наскільки буде сформовано сенсоутворюючу функцію, залежить успішність діяльності. Тому саме на цю функцію насамперед треба звертати увагу під час виховання.

Ці мотиваційні функції реалізуються багатьма спонуканнями, серед них такі, як ідеали та ціннісні орієнтації, потреби, мотиви, цілі, інтереси тощо. На різних вікових етапах їх значущість виявляється по-різному. Цей факт також варто враховувати при вихованні [48, с. 93].

Процес розвитку дитини відбувається у певних умовах, в оточенні предметів матеріальної та духовної культури, людей і стосунків між ними. Іншими словами, розвиток дитини залежить від соціальної ситуації.

Соціальна ситуація є вихідним моментом для всіх змін, що відбуваються у розвитку дитини протягом періоду дорослішання. Вона визначає форми та шляхи її розвитку, види діяльності, нові психічні властивості та якості, що набуваються нею. Усе це і є умовами психологічного розвитку дитини.

Справді, діти, рушійні сили розвитку яких однакові, у різних умовах можуть розвиватися по-різному. Чим сприятливішими є умови для розвитку дитини, тим більшого вона може досягти за короткий проміжок часу. Тому на соціальні умови розвитку слід звертати особливу увагу.

Джерелами розвитку є **провідний тип спілкування, провідна діяльність та криза розвитку**. Провідний тип спілкування - це спілкування, в результаті якого формуються та закріплюються основні позитивні риси особистості. Провідна діяльність допомагає досягати найбільших успіхів у

розвитку пізнавальних процесів. Під час її відбувається формування новоутворень певного шаблону розвитку [54, с. 41].

Кожен віковий період характеризується особливим видом діяльності. При переході з одного періоду до іншого змінюється і провідна діяльність. Сучасні психологи виділили такі види провідної діяльності:

- **від народження до 1 року** - відбувається безпосереднє емоційне спілкування дитини з дорослими. Новоутворення – потреба у спілкуванні та хапанні;

- **від 1 до 3 років** - присутня предметно-маніпулятивна діяльність. Новоутворення – самосвідомість («Я сам»);

- **від 3 до 6 років** - властива ігрова діяльність, сюжетно-рольова гра. Новоутворення – формується внутрішня позиція школяра, з'являються довільна поведінка, особистісна свідомість, підпорядкування мотивів, первинні етичні інстанції, перший схематичний абрис цілісного дитячого світогляду;

- **від 6 до 10 років** – відзначається навчальна діяльність. Новоутворення – йде інтенсивний інтелектуальний розвиток, «пам'ять стає мислячою, а сприйняття думаючим», створюються передумови розвитку відчуття дорослості;

- **від 10-11 до 14-15 років (підлітковий вік)** - характеризується спілкуванням, яке поширюється на різні види діяльності: трудову, навчальну, спортивну, художню та ін. Новоутворення – поява відчуття дорослості, схильність до рефлексії, самопізнання, цікавість до протилежної статі, статеве дозрівання, підвищена збудливість, часта зміна настрою; йде розвиток вольових якостей, з'являється потреба у самоствердженні, самовизначенні. Зміна провідної діяльності зумовлює кризу в розвитку. Це пов'язано з тим, що потреби дитини змінюються, але вона ще не в змозі їх задовольнити [59, с. 48-49].

Підлітковий вік вважається найважчим для навчання та виховання. Здійснюється перехід від дитинства до дорослості, відбувається серйозна перебудова психіки, зміна умов життя та діяльності.

Психологія встановила, що рушійними силами розвитку підлітка є протиріччя між новими потребами, що породжуються його діяльністю, і можливістю їх задоволення; між зрослими фізичними, інтелектуальними та моральними можливостями підлітка та старими, що склалися раніше, формами його взаємовідносин з старими видами та рівнями його діяльності; між зростаючими вимогами до підлітка з боку суспільства, дорослих, колективу та наявною формою поведінки підлітка. Вирішуються ці протиріччя шляхом формування вищого рівня психічного розвитку, складніших форм та видів діяльності, низки нових якостей особистості. У результаті здійснюється перехід підлітка на більш високий рівень психічного розвитку [37].

Нова соціально організована та стимульована діяльність підлітка є основою розвитку його психіки, його особистості. Змістовна характеристика підліткового віку змінюється з часом, тому що змінюються біологічні та особливо соціальні умови існування людини. Масштаби перебудови значні і стосуються організму, самосвідомості, способів соціальної взаємодії, інтересів, пізнавальної та навчальної діяльності, моральних позицій. Основним чинником розвитку особистості підлітка є його власна соціальна активність, спрямована на входження у світ дорослих.

Пусковим механізмом цього процесу є перехід до завершального етапу дозрівання організму. Його перебудова починається з активізації діяльності гіпофіза, його передньої частки, гормони якої стимулюють зростання тканин та функціонування залоз внутрішньої секреції. Ця прихована гормональна перебудова зумовлює характерний для підлітка «стрибок у рості» та статеве дозрівання, що веде до появи нових відчуттів, почуттів, переживань. Акселерація фізичного розвитку зрушує ці процеси у дівчаток з 11-12 років

на 9-10 років, у хлопчиків з 13-15 років на 12-13 років. Терміни початку статевого дозрівання та її завершення різні у дітей різної статі, і навіть у межах однієї статі [28, с. 59].

Криза розвитку, як визначає Л.С. Виготський, – це зосередження різких і капітальних зрушень і зміщень, змін і переломів в особистості дитини. Це переломний пункт у нормальному перебігу її психічного розвитку. Криза виникає тоді, «коли внутрішній перебіг дитячого розвитку завершив якийсь цикл і перехід до наступного циклу обов'язково буде переломним...» [19, с. 13].

Учений вважав, що сутністю кожної кризи є перебудова внутрішніх переживань, стосунків дитини та оточуючих, змін потреб та спонукань. Криза відбувається на стику двох вікових періодів і характеризує закінчення одного періоду та початок іншого.

Формування особистості підлітка – процес складний і неоднозначний: педагогічний вплив, як правило, зустрічається з активним суб'єктом самовиховання. Серед перших виявляються зовнішні зразки дорослості. Підганяння свого зовнішнього вигляду під наявні зразки замість розвитку смаку плодить однакові особи та уніформу, а засвоєння того, що вважається популярним без осмислення, робить його формально прийнятим особистим критерієм оцінки та самооцінки, породжує бездуховність.

Манера триматися, зовнішній вигляд – свого роду візитна картка людини, показник її культури та важлива умова внутрішнього комфорту. Схильність до наслідування характерна людині будь-якого віку, але особливо виявляють цю схильність підлітки. Вони наслідують як зовнішні зразки, так й їх внутрішній зміст. У хлопчиків, наприклад, популярним є зразок «справжнього» чоловіка. Цей стандарт включає, з одного боку, силу, волю, мужність, витривалість, з другого – вірність дружбі і товаришам. У цьому наборі найвагомішою якістю є сила. Аби завоювати повагу товаришів, підліток демонструє її (спорт, боротьба, бійка тощо), але нерідко перебільшує

ступінь своєї причетності до вияву якостей мужності. Звідси – відома хвалькуватість підлітка [25].

Перехід до серйозних занять у певній галузі і реалізація отриманих знань у діяльності ставить підлітка перед необхідністю самооцінки своєї відповідності вимогам діяльності та самовдосконалення. У зв'язку з цим підліток звертається до роздумів про свої недоліки та переваги, проте самостійно вирішити ці питання йому ще важко через відсутність як досить чітких критеріїв оцінки, так і психологічних знань.

Для старших підлітків характерне прагнення самовиховання, проте воно зосереджено, концентрується навколо поведінкових моментів (регуляції своїх реакцій, вчинків, планування занять і т. д.). Особливо часто ставиться завдання самовиховання волі, хоча неорганізованість в цьому питанні найчастіше залежить від відсутності організованості, вміння та бажання систематично працювати. Навчити цьому означає дати підлітку ключ, інструмент для самовиховання і саморозвитку [45, с. 83].

Виховання як суспільне явище, що розгортається у відповідному середовищі, детерміновано природними та соціокультурними умовами проживання людини. Воно не може бути адекватно зрозумілим поза економічним, соціальним і духовним життям суспільства. Важливою є творча співпраця дітей, батьків, педагогів, громадськості в ім'я відтворення у дітях менталітету свого народу, увічнення у підростаючих поколіннях того специфічного, що є в кожній нації, з метою виховання молоді як свідомих носіїв культури, продовжувачів справи батьків [52].

Розглядаючи виховний вплив середовища на підлітків, слід зазначити, що ставлення дитини та зовнішніх соціальних умов її життя мають характер взаємодії. Середовище – це не просто вулиці, будинки, речі, розміщення яких достатньо їм знати, щоб почуватися комфортно. Середовище – це ще й найрізноманітніші об'єднання людей, які характеризуються особливою системою відносин і правил, що поширюються на всіх членів цієї спільності.

Тому, з одного боку, людина вносить до нього щось своє, що певним чином впливає на нього, але, у той же час, і середовище впливає на людину, висуваючи їй свої вимоги. Вона може сприймати людину, якість її дій, вияви, а може й відкидати їх, може ставитись до неї доброзичливо, а може й непривільно. Ставлення середовища до людини визначається тим, наскільки її поведінка відповідає очікуванням середовища. Поведінка людини багато в чому визначається тим, яку соціальну роль вона грає у суспільстві [65, с. 161].

Таким чином, забезпечуючи взаємодію цілеспрямованого виховання та впливу середовища, організуючи педагогічно доцільне довкілля, можна розширити сферу виховних впливів на підлітка, тим самим ефективно керувати процесом взаємодії особистості із середовищем, використовуючи її виховний потенціал.

Висновок до 1 розділу

Отже, з першого розділу ми дізнались, що людина у процесі свого розвитку не просто накопичує кількісні зміни, поступово рухаючись від нижчого до вищого. Характерною рисою цього процесу є перехід від кількісних фізіологічних, психічних і духовних змін в якісні. Людина у процесі своєї життєдіяльності виробляє безліч соціальних властивостей і якостей, які формують її соціальну суть.

Оскільки особисті якості людини розвиваються і формуються прижиттєво, важливе значення має розкриття сутності понять розвитку та формування особистості. З цього приводу у психології та педагогіці існує велика різноманітність визначень поняття особистості, які, однак, зводяться до однієї ознаки – суспільний характер людини, її соціальна суть. Аналіз існуючих визначень поняття «особистість» дає можливість всі визначення об'єднати у дві групи:

- особистість – це сукупність суспільних відносин;

- особистість - це людина, що має нормально сформовану психіку, з комплексом суспільно- і особистіснозначущих якостей, котра активно виконує систему соціальних ролей, тобто включена у систему суспільних відносин.

Для всіх визначень характерне розуміння того, що особистість невіддільна від людини. У такому разі проблеми освіти вирішуються при цілісному розумінні людини та особистості.

Рушійні сили розвитку особистості - це внутрішні суперечності, які спонукають людину до активності, спрямованої на їх подолання. Подолання одних суперечностей призводить до появи інших, які, у свою чергу, ведуть до нових дій, до подальшого вдосконалення діяльності особистості, що й зумовлює процес її розвитку. Таким чином, особистість виступає суб'єктом власного розвитку, що відбувається тільки через її активність.

РОЗДІЛ 2.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СЕРЕДОВИЩА І СПЕЦИФІКА ЇХНЬОГО ВПЛИВУ НА ПІДЛІТКА

2.1. Соціально-психологічна характеристика дітей підліткового віку

Підлітковий вік – це період переходу від дитинства до дорослості, життєвий етап, протягом якого дитина поступово перетворюється на дорослу людину. Саме тому підлітковий вік називають перехідним.

Літературні джерела вказують різні межі підліткового віку. Однак, якщо щодо нижньої межі цього віку думки авторів майже збігаються і початком його вважається вік 10-11 років, то показники верхньої - коливаються від 15-16 до 19 років [64, с. 85]. Причому, у хлопчиків і в дівчаток межі підліткового віку також різні: початок і закінчення перехідного періоду в дівчаток настає у середньому на один-два роки раніше, ніж у хлопчиків [50, С. 7].

Слід зазначити, що межа між підлітковим та юнацьким віком відносна, в одних схемах періодизації (переважно у зарубіжній психології) вік з 14 до 17 років розглядається як завершення періоду підліткового віку, в інших цей вік вважається юнацьким [69, с. 218]. У вітчизняній педагогіці юність загалом сприймається як вік початку самостійності, період самовизначення, набуття психічної, ідейної і громадянської зрілості, формування світогляду, моральної свідомості людини та самосвідомості, зростання ступеня матеріальної незалежності від батьків, багато молодих людей (особливо дівчата) у віці обзаводяться власними сім'ями [38, с. 221]. Найчастіше виділяють ранню (від 15 до 17 років) та пізню юність (від 18 до 23(25) років).

На думку І.В. Шаповаленко, біологічно дорослим можна назвати індивіда, який досяг статевої зрілості, здатного до дітонародження; соціальна дорослість відповідно визначається економічною незалежністю, прийняттям

ролей дорослої людини, а психологічна дорослість пов'язані з особистісною ідентичністю. Критерієм досягнення дорослості у суспільстві є оволодіння культурою, системою знань, норм, цінностей, соціальних традицій та готовність до здійснення різних видів діяльності [68, с. 262].

У соціологічних теоріях підлітковий вік розглядається, як один з етапів соціалізації, як перехідний період дитинства до самостійного та відповідального життя дорослого в суспільстві. На думку Болотової А.К. та Молчанова О.М., рання юність є особливим періодом розвитку, в якому завершується дитинство і починається дорослість. Від підліткового віку юнацький відрізняється більшою емоційною стабільністю [9, с. 31]. На думку авторів, така стабільність пов'язана насамперед із завершенням статевого дозрівання: «гормональна буря» вже вщухла; підліток щодо адаптувався до свого нового тіла, навчився керувати ним. Водночас, навіть ті конфлікти, які залишилися незавершеними з попереднього етапу розвитку (тобто підліткового віку), стали менш важливими. Найбільш важливим для юнака стають проблеми соціального самовизначення, відбувається зміна мотивів та цінностей, на відміну від попереднього етапу, в якому був акцент лише на найближчому оточенні.

Головна особливість підліткового віку – глибокі якісні перетворення, які зачіпають усі сторони розвитку. Визначний вітчизняний психолог Л.С. Виготський виділяв у структурі розвитку підлітка два ряди процесів: натуральний та соціальний. «Натуральний ряд характеризується процесами біологічного дозрівання організму, включаючи статеве дозрівання, соціальний ряд – процеси навчання, виховання, соціалізації у широкому розумінні змісту цього слова. Процеси ці завжди взаємопов'язані, але з паралельні» [14, с. 39]. Темпи біологічного та соціального розвитку підлітка не збігаються, а також не збігаються темпи розвитку різних аспектів одного й того ж ряду: наприклад, окремі системи організму підлітка дозрівають у різний час. «Ще більше варіацій у психіці: старший підліток може бути в

одних стосунках уже дорослим, а в інших ще зовсім дитиною. Пласти дитинства у ньому дивно уживаються із пластами дорослості. Дитячі капризи і ставлення до оточуючих дивно уживаються у ньому з дорослістю суджень» [20].

У підлітковому віці перед кожною дитиною постає дуже складне завдання: адаптуватися до величезної кількості глибоких і всебічних змін, що відбуваються з його організмом, психікою та соціальним статусом. Вирішити таке завдання було б нелегко навіть дорослій людині, досвідченій і зрілій. Ще складніше доводиться вчорашній дитині. Саме тому підлітковий вік справедливо називається важким, критичним (рис. 2.1).

Рис. 2.1.

І без того непросте становище підлітків посилюється тим, що в суспільстві існує великий розрив між вимогами до дорослих і дітей: «Від дитини вимагають послуху, від дорослого – ініціативи та самостійності. Дитину всіляко захищають від статевих питань, а в житті дорослих стосунки чоловіка і жінки відіграють важливу роль. Контрастність дитинства та зрілості, між якими він «перебуває», ускладнює підлітку засвоєння дорослих ролей і породжує багато зовнішніх та внутрішніх конфліктів» [42, с. 74].

Крім того, умови сучасності сприяють посиленню нерівномірності переходу підлітка від дитинства до дорослості: «Це пов'язано з тим, що в обставинах життя сучасних школярів є моменти подвійного роду: 1) гальмують розвиток дорослості (зайнятість дітей лише навчанням за відсутності у більшості інших постійних і серйозні обов'язків, тенденція багатьох батьків звільняти хлопців від побутової праці, турбот, опікуватися у всьому); 2) моменти, що одорослюють (величезний потік інформації, акселерація фізичного розвитку та статевого дозрівання, велика зайнятість багатьох батьків і як можливий наслідок цього – рання самотійність дітей)» [45].

Тому багатьом сучасним підліткам не вдається повноцінно впоратися із труднощами перехідного періоду. Як наслідок, у підлітковому віці нерідко виникають різні поведінкові відхилення (девіантна поведінка), такі як агресивні вияви, конфлікти з дорослими та однолітками, бійки, куріння, алкоголізація та наркотизація, суїцидальні спроби тощо. [54, С. 10]. У внутрішньому плані у підлітків часто з'являються емоційна неврівноваженість, тривожність, невпевненість, недовіра до людей, схильність до депресій та ін. [63].

Основним характерним для підлітків новоутворенням перехідного віку є почуття дорослості [32, с. 25]. Підліток розуміє, що він уже не зовсім дитина, і прагне швидше стати дорослим. Він хоче бути самотійним і незалежним, а ще у більшій мірі бажає, щоб оточуючі сприймали його як особистість. Якщо батьки, вчителі та інші дорослі продовжують ставитися до підлітка як до дитини, вона протестує, і цей протест може набувати різних форм.

Почуття дорослості підлітків має величезну кількість зовнішніх виявів. Найчастіше підлітки у своїй поведінці, спілкуванні та зовнішньому вигляді починають наслідувати дорослих. Однак вони можуть наслідувати як негативні особливості дорослих (куріння, лайка тощо), так і позитивні

(турбота про ближніх, участь у різних справах нарівні з дорослими та ін.). Змінюючи різні зразки наслідування, підліток «приміряє» різні соціальні ролі, й у результаті, зазвичай, рано чи пізно знаходить ті, що найбільше підходять саме йому [37, с. 69].

Значним перетворенням піддається емоційно-вольова сфера дітей середнього віку: «Помітного розвитку у цей період набувають вольові риси характеру – наполегливість, завзятість у досягненні мети, вміння долати перешкоди і труднощі. На відміну від молодшого школяра, підліток здатний не лише до окремих вольових дій, а й до вольової діяльності. Він часто сам ставить собі мету, сам планує їх здійснення. Але недостатність волі позначається, зокрема, у цьому, що, плануючи наполегливість щодо одного виду діяльності, підліток може виявляти їх у інших видах. Поряд із цим, підлітковий вік характеризується відомою імпульсивністю. Деколи підлітки спочатку зроблять, а потім подумують, хоча при цьому вже усвідомлюють, що варто було б зробити навпаки. ...Бурхливо розвиваються почуття підлітків. Їхні емоційні переживання набувають великої стійкості. Під впливом довкілля відбувається формування світогляду підлітків, їх моральних переконань та ідеалів. Складаються та розвиваються моральні почуття патріотизму, інтернаціоналізму, відповідальності та ін. Цей вік характеризується і складними естетичними почуттями, формуванням естетичного ставлення до довкілля» [47, с. 53-54].

Змінюється мотиваційна сфера підлітків. Пізнавальна потреба стає максимально яскраво вираженою, причому як щодо навколишньої дійсності, так і щодо самого себе. Прагнучи пізнати навколишній світ, підліток відчуває інтерес то до одних, то до інших явищ та видів діяльності, і в результаті формуються його особистісні та професійні інтереси. Будучи емоційно залученим до процесу пізнання навколишньої дійсності, підліток виявляє моральне ставлення до всіх явищ, що знаходяться у фокусі його уваги. У

результаті формуються життєві ідеали, переконання, світогляд [66, с. 92] і до кінця підліткового віку – характер і спрямованість особистості.

Разом з тим підліток відчуває глибокий інтерес до особистості. «Відповідь на запитання «Хто я?» часто мучить його. Підліток виявляє інтерес до самого себе, у нього формуються власні погляди та судження; з'являються власні оцінки на ті чи інші події та факти; він намагається оцінити свої можливості та вчинки, зіставляючи себе з однолітками та його діями» [75, С. 183]. Уявлення підлітка про себе формуються через порівняння себе з іншими, сприйняття оцінок, які дали йому однолітки і дорослі, і шляхом рефлексії (самоаналізу) [81, с. 49]. У результаті протягом перехідного періоду повністю формується Я-концепція особистості, що є ще одним основним новоутворенням підліткового віку.

У перехідний період підліток проходить великий шлях у своєму розвитку: через внутрішні конфлікти з самим собою та з іншими, через зовнішні зриви та сходження він може набути почуття особистості. У цьому віковому періоді в дитини закладаються основи свідомої поведінки, вимальовується загальна спрямованість у формуванні моральних уявлень та соціальних установок.

У період підліткового віку розвиваються та досягають дорослого рівня усі пізнавальні процеси: «період характеризується становленням вибіркової, цілеспрямованості сприйняття, становленням стійкої довільної уваги, логічної пам'яті та теоретичного мислення» [86]. Разом з розвитком пізнавальних процесів відбувається становлення здібностей підлітків: у перехідному віці максимального рівня досягають навчання, інтелект та креативність (творчі здібності) [51].

Особливості розвитку пізнавальних здібностей підлітка часто спричиняють труднощі у шкільному навчанні: неуспішність, неадекватна поведінка. Успішність навчання багато в чому залежить від мотивації навчання, від особистісного розуміння того, що має навчання для підлітка.

Основна умова будь-якого навчання – наявність прагнення до придбання знань.. Але в реальному шкільному житті доводиться стикатися з ситуацією, коли підліток не потребує навчання і навіть активно протидіє йому.

Знання особливостей пізнавальної сфери підлітка дуже важливе, оскільки під час навчання вихованні ці особливості треба обов'язково враховувати.

Прагнення самопізнання, самовираження та самоствердження – головні мотиваційні лінії підліткового віку [42, с. 88]. Усі ці мотиви реалізуються у підлітків у спілкуванні з однолітками, і тому ще однією основною провідною діяльністю підлітків є спілкування з однолітками [18, с. 36].

Ситуація розвитку дитини підліткового віку, зокрема біологічні, психічні, особистісно-характерологічні особливості її, передбачає кризи, конфлікти, проблеми адаптацію соціального середовища. Підліток, який не зміг благополучно подолати новий етап становлення свого психо-соціального розвитку, відхилився у своєму розвитку та поведінці від загальноприйнятих норм, набуває статусу «важкого». Насамперед це стосується дітей з асоціальною поведінкою. Факторами ризику тут є: фізична ослабленість, особливості розвитку характеру, відсутність комунікативних навичок, емоційна незрілість, несприятливе зовнішньо-соціальне оточення. У підлітків з'являються специфічні поведінкові реакції, що становлять специфічний підлітковий комплекс, і серед них – реакція емансипації, яка є типом поведінки, за допомогою якого підліток намагається вивільнитися з-під опіки дорослих.

2.2. Вплив соціально-психологічних факторів на розвиток особистості і поведінки підлітка

Підлітковий вік є одним з найважливіших етапів життя, який багато в чому визначає подальшу долю людини. На формування особистості підлітка впливає безліч факторів: соціальне середовище, що оточує його, стосунки з батьками, соціальний статус у колективі однолітків, соціальні ролі підлітка, академічна успішність, сформованість творчих інтересів тощо. Якщо несприятливі умови середовища проживання і виховання здійснюють тривалий психотравмуючий вплив на психіку підлітка, то вони можуть призвести до стійких порушень її загального розвитку, вегетативних, а потім і нервово-психічних функцій, емоційного розвитку.

Визначний психолог і дефектолог Л. С. Виготський справедливо вказує на те, що «вростання нормальної дитини в цивілізацію представляє зазвичай єдиний сплав із процесами її органічного дозрівання. Обидва плани розвитку - природний і культурний - збігаються і зливаються один з одним. Обидві низки змін взаємопроникають одна в одну і утворюють по суті єдиний ряд соціально-біологічного формування особистості дитини» [20, с. 64]. Вчений підкреслює, що вищі психічні функції, на відміну від соматичних особливостей організму, проходять тривалий шлях формування і залежать в першу чергу від навколишнього соціального середовища, яке виступає не тільки як умова, але і як джерело розвитку.

Підліток, або тінейджер (від англійського teenager), – це молода людина віком від 13 до 19 років. Варто зазначити, що в умовах сучасних великих міст, де діти дуже рано вступають у контакт з високими технологіями, перехідний період може початися і раніше, уже в 10 років, і закінчитися пізніше – у студентському віці. Пубертатний процес пов'язаний із фізіологічними змінами в організмі, а вони у різних дітей відбуваються у різний час. До того ж на підлітків очікують зміни й психологічного характеру [23].

У такому віці спостерігається нерівномірність розвитку окремих органів та систем, що супроводжується функціональними порушеннями,

поганим самопочуттям та швидкою стомлюваністю. Розумова й фізична напруга, особливо сильні емоційні переживання можуть бути причиною функціональних порушень у діяльності серцево-судинної та ендокринної систем, а це, у свою чергу, призводить до загальної неврівноваженості підлітка, його дратівливості. Непропорційність розвитку кісток і м'язів призводить до незграбності. Усі ці зміни підлітки усвідомлюють і глибоко переживають з приводу них.

Тож серйозних змін зазнають стосунки підлітка з дорослими (батьками, вчителями). Він починає чинити опір категоричним вимогам дорослих, протестує проти обмеження його самостійності, всілякої опіки, дріб'язкового контролю, ставлення до нього, як до маленького. Підліток вимагає враховувати його інтереси, думки, хоча вони не завжди досить розумні та зрілі. Розширюючи свої права на самостійність, повагу до особистості, він здебільшого не має можливості взяти на себе нові обов'язки. Суперечність, що виникає між потребою виявити самостійність і реальною можливістю її здійснення, виступає як конфліктоутворюючий фактор [37].

Серед основних соціально-психологічних факторів, які здійснюють вплив на сучасного підлітка, виділяють: сім'ю, друзів (однолітки, однокласники, одногрупники, друзі по проживанню, за інтересами), освітню установу. Саме під впливом їх формуються психологічні особливості підлітка (рис.2.2).

Рис.2.2. Психологічні особливості підліткового віку.

Вплив сім'ї на виховання підлітка важко переоцінити. Адже тут не лише закладається основа особистості, саме у сім'ї відбувається послідовне залучення особистості до моральних та матеріальних цінностей життя, що у свою чергу розширює можливості для моральної освіченості та вихованості людини, формування її світогляду та збагачення внутрішнього світу. Сім'я – це мікромодель суспільства, тут закладаються основи поведінки у суспільстві, уміння спілкуватися. Батьки допомагають розкритися внутрішньому світу та індивідуальним якостям особистості. На підлітків впливають спосіб життя їхніх батьків, їхня поведінка, стиль виховання [28, с. 51].

Добре відомо, що найважливішою умовою благополучного розвитку немовляти є емоційне спілкування з близьким дорослим, відсутність якого призводить до затримки психоемоційного розвитку та викликає дефіцитарність усіх вищих психічних функцій. Це можна спостерігати на прикладі дітей-сиріт або дітей, матері яких перебувають в ув'язненні. Спілкування навіть із такими матерями для немовлят більш благотворне, ніж перебування у притулку. Однак перебування дитини у сім'ї, яка є соціально

неблагополучною, підвищує ризик педагогічної та соціальної занедбаності, погіршення фізичного та психічного здоров'я, істотно погіршує наявні проблеми її розвитку.

Міцна прихильність формує у дитини базове почуття довіри до світу та високу пізнавальну активність.

Потужним фактором негативного впливу, особливо у підлітковому віці, є тривалі несприятливі соціально-психологічні впливи (насамперед – різні типи дисгармонійного виховання у сім'ї: гіперопіка, гіпоопіка, жорстоке поводження, емоційне заперечення тощо). Також причиною можуть стати психічні травми та шкільна дезадаптація [40, с. 71].

Під впливом депресії одного з батьків або тривалої дії стресового чи психотравмуючого фактора, останнім часом набули зростання підліткові депресії. А частота самогубств серед дітей 10-14 років майже утричі перевищила загальносвітові показники. Варто зазначити, що превентивні та просвітницькі заходи, державні програми у цьому питанні малоефективні. На перше місце виступає стабільна та благополучна сімейна обстановка.

Однак варто зазначити, що умови сімейного виховання не є основним і вирішальним фактором як благополучного, так і дитячого розвитку, що відхиляється. Не менш значуще, а іноді навіть і більше, ніж сімейне, виявляє себе вплив на підростаючу дитину соціального оточення дорослих і однолітків. Спілкування виділяється у окрему сферу життя, яка є дуже важливою для підлітка. Підлітки відчують сильну потребу в контакті з однолітками **(рис.2.3)**.

Не менш важливим є оточення однолітків, яке *безпосередньо впливає на установки підлітка, норми та цінності та підкріплює їх, встановлюючи соціальну та культурну самобутність та визначає моделі поведінки.*

Рис.2.3.

При цьому виявляється бажання бути прийнятим, шанованим. Ті з них, які не прийняті у своєму навчальному чи іншому колективі, нерідко шукають визнання в інших, у тому числі й у асоціальних угрупованнях.

Провідним мотивом такої його поведінки є прагнення знайти місце серед рівних собі. Відсутність такої можливості дуже часто призводить до соціальної неадаптованості та правопорушень. Оцінки товаришів починають набувати більшого значення, ніж оцінки вчителів та дорослих. Підліток максимально піддається впливові групи; у нього виникає велике занепокоєння, якщо його популярність серед однолітків наражається на небезпеку.

Думка друзів для нього важлива. Тож якщо у молодших школярів підвищена тривожність виникає при контактах з незнайомими дорослими, то у підлітків напруженість і тривога вища у стосунках з батьками та

однолітками. Прагнення жити за своїми ідеалами, вироблення цих зразків поведінки може призводити до зіткнень поглядів життя підлітків та його батьків, створювати конфліктні ситуації. У зв'язку з бурхливим біологічним розвитком та прагненням до самостійності у підлітків виникають труднощі й у взаєминах з однолітками. Впертість, негативізм, уразливість та агресивність підлітків є найчастіше емоційними реакціями на невпевненість у собі [52, С. 61].

Стосунки підлітків із колективом, особисті і міжгрупові, часто складаються незалежно від стосунків із дорослими і навіть всупереч їх бажанню та впливу. Вони мають свій зміст та логіку розвитку. Високий соціометричний статус підлітка у колективі забезпечується:

- наявністю позитивних якостей особистості, які цінуються класом;
- збігом цінностей підлітка з цінностями класу;
- адекватною і навіть трохи заниженою самооцінкою за особливо цінними товаришами якостям [6].

У непопулярних і знедолених підлітків самооцінка часто хибна, здебільшого – завищена. Характер самооцінки підлітка – важливий момент у розвитку відносин із товаришами. У підлітковому віці, порівняно з молодшим шкільним, збільшуються дві крайні групи дітей (популярні та ізольовані) та зростає стабільність становища дитини в колективі.

Зацікавленість підлітка у повазі та визнанні однолітків робить його чуйним до їхніх думок та оцінок. Зауваження, невдоволення і образи товаришів змушують його задуматися про причини цього, звертають його увагу на себе, допомагають побачити і усвідомити власні недоліки, а потреба у хорошому ставленні та шанованому становищі викликає бажання виправити недоліки і бути на висоті вимог.

У підлітковому віці інтенсивно розвивається дуже важлива для загального спілкування особливість – вміння орієнтуватися на вимоги однолітків, враховувати їх. Це необхідно для благополуччя у стосунках.

Відсутність такого вміння розцінюється старшими підлітками як інфантилізм. Першопричиною неблагополуччя у відносинах нерідко буває завищена самооцінка підлітка, яка робить його несприйнятливим до критики та вимог товаришів. Саме тому він стає для них неприйнятним [15, с. 48].

Хочемо ми того чи ні, але більшу частину денного часу підлітки проводять поза домом. Тому особливе місце у становленні їх особистості займають освітні організації та різні установи системи додаткової освіти, в яких переважно недостатній рівень взаємодії педагогів, шкільних психологів, працівників соціальних служб і, як наслідок:

- недостатня психолого-педагогічна компетентність суб'єктів освіти у сфері профілактики девіантної та делінквентної поведінки неповнолітніх;
- відсутність комплексного підходу до профілактики негативних психічних станів в індивідуальній роботі із проблемними підлітками [56, с. 274].

Усе це призводить до психологічної та педагогічної занедбаності неповнолітнього, яка може виявлятися у протиправних (у тому числі агресивних) діях та аморальних вчинках внаслідок соціально-психологічної дезадаптації. Небажання педагогів розумітися на складних внутрішніх переживаннях підлітків також може підштовхувати останніх до асоціальної поведінки [66, с. 112].

Виникнення стійких негативних психічних станів особистості підлітка може бути спровоковане формалізмом у професійній діяльності колективу вчителів, які у своєму прагненні припинити поведінку, що відхиляється від норми, застосовують інструменти впливу виключно на базі педагогічних заборон, що не веде до усунення причин девіацій [3].

В умовах, коли педагоги виявляють байдужість, черствість та/або агресію стосовно підлітка, відбувається блокування однієї з фундаментальних соціогенних вікових потреб – в афіліації, тобто створенні теплих, емоційнозначимих стосунків з іншими людьми. Стан глибокої фрустрації

(очікування, що тебе спіткає невдача, обман, розлад задумів), котрий виникає при цьому, нерідко призводить до формування ущербної самосвідомості. У таких випадках не тільки знижується самооцінка, а й утруднюється повноцінний розвиток особистості.

Підліток, не знаходячи підтримки та визнання у найближчому соціальному оточенні, може прийняти альтернативну систему цінностей, що ґрунтується на запереченні існуючих моральних та правових норм.

Школа та навчання займають велике місце у житті підлітків, але не однакове у різних дітей, незважаючи на усвідомлення всіма важливості та необхідності цього. Для багатьох привабливість школи зростає через можливість широкого спілкування з однолітками, але саме навчання від цього нерідко страждає. Для підлітка урок – це не лише 45 хвилин навчальної роботи, а й ситуація спілкування з однокласниками і вчителем, насичена безліччю значних вчинків, оцінок, переживань. Для студента коледжу заняття проходять парами, із перервою. Але студенти коледжу — це такі ж підлітки, яким потрібний психолого-педагогічний супровід [63, с. 82].

До моменту переходу на навчання до коледжу діти різняться за багатьма важливими параметрами. Такі відмінності існують:

- у ставленні до навчання - від дуже відповідального до досить байдужого;
- у загальному розвитку - від високого рівня та значної для віку обізнаності у різних галузях знань до дуже обмеженого світогляду;
- у способах засвоєння навчального матеріалу - від уміння самостійно працювати та осмислювати матеріал до повної відсутності навичок самостійної роботи у поєднанні зі звичкою заучувати дослівно;
- в інтересах - від яскраво виражених інтересів до якоїсь галузі знань та наявності змістовних занять до майже повної відсутності пізнавальних інтересів [55, с. 42].

Оптимальні умови для розвитку особистості складаються тоді, коли набуття знань стає для підлітка суб'єктивно необхідним і важливим як для сьогодення, так і для підготовки до майбутнього, коли різні види занять насичуються завданнями пізнавального та продуктивно-творчого характеру, ведуть до самоосвіти та самовдосконалення.

Чималий внесок у дестабілізацію емоційного та психологічного стану дітей та підлітків вносять гаджети та соціальні мережі. Вони не тільки шкодять фізичному здоров'ю (погіршення зору, постави, гіподинамія), але й завдають значної шкоди незміцнілій психіці – погіршують сон, викликають істерики і залежність, труднощі у навчанні, мінімізують живе спілкування з однолітками, збільшують агресію і тривожність, впливають на погіршення стосунків між дітьми та батьками, створюють можливість зіткнутися з психотравмуючою інформацією або людьми з негативними та протиправними намірами. Усі ці технічні засоби, окрім певної користі для отримання інформації та спілкування, підміняють реальну картину світу, формують інші цінності, а часом і штовхають дітей на деструктивні дії (від криміналу до суїциду) [48].

Виникнення та посилення проблем у психічному розвитку дитини під впливом різних по суті негативних соціальних впливів описано у багатьох дослідженнях психолого-педагогічної та медичної галузей знань. Доцільно проводити просвітницьку роботу, спрямовану на запобігання можливим відхиленням у дитячому розвитку екзогенного походження, насамперед соціального характеру, як найбільш підвладному впливу, а також роботу корекційної спрямованості для компенсації проблем, що вже виникли.

Таким чином, основними психотравмуючими факторами для дітей підліткового віку можуть бути:

- відсутність об'єктивної можливості відповідати очікуванням батьків - гіпервідповідальність, у тому числі й за інших;
- соціальне заперечення (у сім'ї або групі однолітків);

- непосильне навчальне навантаження;
- негативне сприйняття з боку дорослих (батьків, педагогів);
- зміна місця проживання, входження у новий колектив;
- фізична небезпека для життя та здоров'я;
- ситуації захворювання з можливим негативним результатом [60, с. 58].

Поданий вище перелік психотравмуючих чинників та ситуацій може становити значний соціально-психологічний аспект життя підлітка, і загалом співвідноситися із віковими особливостями. Стійкий хронічний вплив даних факторів може значною мірою знизити показники психологічного здоров'я підлітка, здійснити значний негативний вплив на весь подальший хід його психічного розвитку, соціальну адаптацію, глибоко деформувати його психіку. Внаслідок тривалого інтенсивного впливу подібних патогенних факторів, у дитини розвиваються різноманітні психосоматичні та нервово-психічні розлади, з якими вже слід працювати в рамках клінічної та психокорекційної практики.

Таким чином, психологічне здоров'я сучасного підлітка багато в чому залежить від соціального середовища. Соціальне середовище це і є життя сучасного підлітка, тут відбувається розвиток особистості. Тож те, наскільки якісним буде цей розвиток, залежить від розглянутих нами соціально-психологічних факторів.

2.3. Відхилення у розвитку як результат несприятливого впливу середовища на особистість дитини підліткового віку

Як уже зазначалося, підлітковий вік – один із найбільш складних періодів розвитку людини. У цей час відбувається не тільки докорінна перебудова раніше сформованих психологічних структур, виникають нові утворення, а й закладаються основи свідомої поведінки, вимальовується

загальна спрямованість у формуванні моральних уявлень та соціальних установок.

Саме у цьому віці діти схильні до різних негативних впливів ззовні. Прагнення до самостійного життя, наслідування однолітків, часто асоціальний спосіб життя сім'ї та інші несприятливі впливи середовища зумовлюють вияви їх поведінки, що відхиляється від соціальних норм і супроводжується соціально-психологічною дезадаптацією. На сьогоднішній день це є дуже серйозною проблемою [2].

Такі психофізіологічні зміни не можуть не вплинути на перебіг соціалізації дітей підліткового віку. Не випадково етап їх розвитку називають «важким віком», «переломним періодом». Його зміст полягає у зміні поведінкових характеристик: від майже повного, властивого малим дітям, юнаки переходять до стриманого послуху – прихованої непокори дорослим. Якщо раніше, будучи дітьми, вони дивилися на світ очима своїх батьків, то тепер ведуть ніби подвійний рахунок: у підлітків вибудовується паралельна система цінностей та поглядів на світ, яка частково перетинається позицією батьків, а частково – з поглядами однолітків. У цей період закінчується формування фундаменту особистості, добудовуються її верхні, світоглядні, поверхи [67, с. 119]. Усвідомленням особистісного «Я» відбувається як осмислення свого місця у житті батьків, друзів, навколишнього соціуму.

Одночасно спостерігається постійний пошук моральних орієнтирів, пов'язаних з переоцінкою сенсу життя. Підлітки стають більш сприйнятливими до негативних оцінок оточуючих, особливо якщо вони стосуються одягу, зовнішнього вигляду, манер поведінки, кола знайомств, тобто всього того, що становить соціальне середовище та соціальну символіку «Я». Гіпертрофована самостійність знаходить вираження у підкресленій різкості своїх оцінок: для багатьох підлітків «добре» і «правильно» - лише те, що їм подобається.

Проблеми соціалізації дітей підліткового віку пов'язані з трьома основними обставинами:

- розбіжністю між високим рівнем домагань (прагнення стати героєм, прославитися) та низьким соціальним статусом, що заданий віком;
- розбіжністю старого стилю виховання, орієнтованого на те, що для матері син і дочка завжди залишається дитиною, і нових потенційних можливостей підлітків, заданих їх психофізіологічним дорослішанням;
- протиріччям між зресою орієнтацією на самостійність і залежністю від думки і поведінки однолітків [71, С. 83].

Однак психофізіологічне дорослішання практично нічого не змінює у соціально-економічному становищі підлітків. Соціальні статуси батьків та юнаків, як і раніше, несумісні. Батьки заробляють на життя, несуть моральну та правову відповідальність за дітей та недоторканність майна, беруть участь у суспільному виробничому житті. Дорослі – власники, розпорядники, опікуни, виробники, законодавці, споживачі, захисники тощо. А підлітки економічно несамотійні, вони все ще потребують соціального захисту. Їхній рольовий діапазон вкрай обмежений. Вони не є власниками, розпорядниками, виробниками, законодавцями. Вони - лише споживачі. Хоча у правовому сенсі підлітки можуть приймати життєво важливі рішення (у психологічному плані вони дозріли цього), але батьки обмежують їх.

З приводу цього соціологи говорять про рольове безправ'я підлітків – менший обсяг прав та обов'язків порівняно з дорослими. Маючи менші можливості, підлітки стикаються з таким глобальними світоглядними та моральними проблемами, які у зрілому віці вирішені. Нестача життєвого досвіду змушує їх робити набагато більше помилок, ніж це роблять дорослі. Але головне не в кількості їх, а – серйозності їх наслідків: злочинність, вживання наркотиків, алкоголізм, статеву розбещеність, насильство над особистістю. Багато підлітків кидають школу, в результаті порушується природний процес соціалізації. Малий обсяг знань відразу позначається на

економічному становищі, підлітки та юнаки опиняються у найгіршій ситуації на ринку праці. У розвинених країнах рівень безробіття серед 18-літніх у 3 рази вищий, ніж у дорослих [79, С. 15].

Соціологи вважають, що сексуальна розбещеність, зловживання алкоголем та лихацтво – не що інше, як спроба підлітків грати роль дорослих. Можливо, що ця сама причина спонукає багатьох кидати школу. Статус школяра вважається "недорослим". Підлітки шукають визнання своєї психологічної дорослості за межами школи та сім'ї – інститутів, де їх продовжують вважати дітьми.

Отже, ми розглянули труднощі соціалізації підлітків і встановили, що головним серед них є рольовий конфлікт, або роль безправ'я підлітків.

Однією з яскравих особливостей підліткового віку є особистісна нестабільність. Вона виявляється, насамперед, у частих змінах настрою, афективній «вибуховості», тобто. емоційній лабільності, пов'язаній з процесом статевого дозрівання, фізіологічними перебудовами в організмі [56, с. 94].

Але особистісна нестабільність – це більше, ніж коливання емоційного фону. Л.С. Виготський зазначав, що «у структурі особистості підлітка немає нічого стійкого, остаточного, нерухомого» [51, с. 80]. Для підлітка характерна моральна нестійкість. У молодшому шкільному та підлітковому віці розвивається конвенційна мораль, за якої дитина ще не має істинної моральності, і норми моралі залишаються для неї чимось зовнішнім. Цих норм, правил поведінки більшість підлітків дотримуються тому, щоб виправдати очікування важливих для них людей, зберегти із ними добрі стосунки, отримати схвалення.

Орієнтація на виправдання очікувань, схвалення чи авторитет й визначає нестійкість їхньої поведінки, їх залежність від зовнішніх впливів. Оскільки підлітки шукають для себе референтні групи серед однолітків і потребують близьких друзів, часто думка останніх стає визначальною. Іноді

під впливом приятеля чи групи («за компанію») діти здійснюють вчинки, на які б самостійно не зважилися і про які пізніше можуть шкодувати. Автономна мораль та моральна незалежність від групи до 16 років з'являються лише у 10% дітей підліткового віку [44, с. 69].

Підліток зі своєю метушливою душею намагається зрозуміти себе і відкриває у собі все нові і нові риси. Його окремі образи «Я» (наскільки я здатний, гарний, сильний, товариський і т. д.) мінливі і не складаються в єдину, гармонійну та стійку систему. Стабілізація починається тільки наприкінці підліткового віку (а іноді запізнюється).

Про особистісні нестабільності підлітка судять і за реальним виявом у нього абсолютно різних, часто протилежних, якостей, за суперечливістю його характеру та устремлінь. У підлітковому віці в однієї й тієї ж дитини прагнення бути визнаним і шанованим іншими поєднується з показною незалежністю та бравуванням своїми недоліками, сором'язливість – з розв'язністю, сентиментальність – із черствістю, чуттєве фантазування – із сухим мудруванням. Підліток хоче бути таким, як усі, і намагається виділитися, будь-що відзначитися; бореться з авторитетами, загальноприйнятими правилами та ідеалами й обожнює випадкових кумирів.

Із суперечливістю підлітків, їх схильністю впадати у крайнощі, з нестійкістю поведінки, що часто зустрічається у них, їх залежністю від зовнішніх впливів пов'язана поява саме у цей віковий період серйозних соціальних проблем, які часто називають підлітковими. Це рання алкоголізація, токсикоманія та наркоманія, делінквентна (протиправна) поведінка, суїциди (самогубства). До цього призводять зазвичай особливі обставини: ізолюваність, відсутність розуміння у сім'ї та школі, зустріч з асоціальною групою або однолітком, що має відповідний життєвий досвід [73, с. 184].

Підлітки, які потрапляють до поліції чи наркологічного диспансеру, не обов'язково з неблагополучних сімей. Буває, що «важкими» стають і діти, не

обділені турботою вдома, але незадоволені стосунками з дорослими або однолітками, недостатньо завантажені реальними справами, а також ті, хто нудьгують, відчувають себе невдахами і т. д.

Причини підліткових проблем різноманітні. Одна з них – бажання утвердитися і виділитися, поєднане з протестом проти існуючих у суспільстві норм і правил, проти, як кажуть самі такі «важкі» підлітки, «сірого безликого натовпу».

Протест приводить деяких підлітків в особливі неформальні групи або рухи зі своїми знаками відмінності та ідеологією. Усі підлітки, що влилися у подібні течії, соціально дезадаптовані, навіть якщо не виявляють прямої агресивності.

Протест призводить і до втеч з дому, бродяжництва. Деякі підлітки вбачають своєрідну романтику в пошуках ночівлі та харчування, сутичках із міліцією. Слід зазначити, що частина тих, хто пішов з дому, своє «вільне» життя не ідеалізують, їх утримує на горищах і в підвалах страх перед покаранням за скоєні провини, перед побоями, домашніми скандалами тощо [25].

В особливо важких ситуаціях у підлітків може виникнути суїцидальна поведінка — думки про смерть, відповідні висловлювання, погрози, спроби самогубства. Суїцид рідко буває результатом свідомого вибору, частіше – відчайдушним кроком при повній неможливості вирішити свої проблеми. За даними А.Е. Личко, лише 10% підлітків справді хочуть піти з життя, у 90% випадків суїцидальна поведінка – це «крик про допомогу» [78, с. 39].

Зі сказаного випливає необхідність індивідуалізації виховання та навчання, ломки звичних стереотипів і стандартів, орієнтованих на посередніх, середньостатистичних індивідів. При цьому потрібно зважати не лише на об'єктивні індивідуальні відмінності, а й на суб'єктивний світ особистості, що формується, самооцінку, Я-концепцію. Ми повинні дбати про

підвищення самоповаги та почуття власної гідності, бачити психологічні труднощі та протиріччя дорослішання і тактовно допомагати їх вирішенню.

Сучасний світ найвибагливіший до людей, у тому числі і до підлітків. Нинішнє покоління має набагато більше проблем, аніж це спостерігалось ще 10 років тому. Про це говорять психологи-практики та теоретики, які проводять низку експериментів та спостережень за населенням різних частин планети, а також різного віку [1, с. 97].

Діти сучасних сімей відзначають особливу увагу до технологічних новинок: комп'ютери, мобільні телефони, ігрові приставки, аудіо системи, телебачення тощо. Вони розуміють дуже швидко, що досягти успіхів у грі, при спілкуванні на відстані набагато простіше та швидше, ніж у реальному житті. Проблема виникає в момент втручання та вимушеного входження у справжні проблеми життя. Підліток виявляється нездатним справлятися зі стресом, виникає підвищена напруга, яка зрештою нівелюється черговою порцією відеоігор, фільмів.

Психологи радять з раннього віку прищеплювати дитині важливість живого спілкування та стежити за тим, на що саме витрачатися час за комп'ютером, на телефоні, як проводять діти своє дозвілля з однолітками. Пущений на самоплив процес виховання виливається у більш серйозні психічні відхилення в пізньому віці, що незмінно позначиться на дорослому житті і поштовхом до підвищення кількості проблем при спілкуванні з однолітками та старшим поколінням.

Не можна оминати і популярну проблему за всіх часів – спілкування з батьками. Підлітки у перехідному віці схильні уникати спілкування, бути дратівливішими, провокувати конфліктні ситуації і не вміти йти на компроміс. Батьки часто не витримують і вживають крайніх заходів, чого не варто робити. Перевагу варто віддати вибору більш гуманних шляхів вирішення питання.

Спілкування з батьками стає ще однією поширеною проблемою сучасного підлітка. Це пов'язано як з підвищеною увагою до технологічних винаходів, про які писалося вище, так і проблемою виховання, адже не секрет, що самі батьки все менше уваги приділяють своїм дітям. Чим менше відбувається спілкування у сім'ї, тим більшою стає прірва між батьком та дитиною. На ранніх стадіях подолати відстань можна за допомогою діалогу, в занедбаних випадках – лише звернувшись до професійного підліткового психолога [79, С. 18].

Нагальною проблемою сучасних підлітків є також сексуальне виховання. Особливої актуальності воно набуває у так званий **пубертатний період** (лат. pubertas – змужнілість, статеве зрілість), що проявляється у віці 12 до 16 років у дівчаток і з 13 до 17-18 років у хлопчиків, під час якого відбувається статеве дозрівання. В останні роки спостерігається тенденція до більш раннього статевого дозрівання – процес, що залежить від генетичних факторів, якості харчування, впливу навколишнього середовища.

Пубертатний період супроводжується фізіологічними та психічними змінами в організмі підлітків обох статей: поява вугрової висипки (через роботу сальних залоз), ріст волосся на тілі, зміна запаху тіла (і роботи залоз, що відповідають за виділення поту), підвищена стомлюваність та нервова збудливість. У цей період молоді люди мають тенденцію до більшого спілкування з ровесниками, прагнуть наголосити на своїй індивідуальності [18]. Сексуальне лібідо, що пробуджується, впливає на сексуальний бік відносин – найчастіше саме на пубертатний період припадає початок статевого життя. Тому усе частіше до психологів звертаються батьки, які не можуть вплинути на своїх дітей, котрі у свою чергу статеве життя пускають на самоплив, наслідуючи приклад розбещеності та вседозволеності, що активно пропагується в Інтернеті.

Батькам підлітків рекомендується приділяти їм більше уваги, пояснювати, що відбувається на цьому етапі у фізичному та емоційному

планах. Нерідко виникає необхідність звернення за допомогою до фахівця, оскільки батькам не завжди вдається налагодити контакт під час спілкування з дитино-підлітком. По завершенні пубертатного періоду настає статева зрілість – з'являється здатність до зачаття та народження дитини [21].

Виходячи з вищевикладеного, можна сказати, що відхилення у розвитку підлітків є результатом несприятливого впливу середовища на їх особистість. У цілому проблеми психічного розвитку породжують такі фактори, як:

- біологічна перебудова організму, що веде до дисгармонії різних систем;
- невирішені проблеми попередніх етапів розвитку;
- обмежені можливості соціальних інститутів (охорони здоров'я, дозвілля, соціального контролю, освіти та ін.) у задоволенні потреб підлітків;
- проблемна, дисгармонійна (асоціальна) сім'я [70].

Під дією цих факторів опиняються ті діти підліткового віку, хто недостатньо засвоїв цінності, соціальні норми суспільства, особливо у первинному колективі – сім'я, школа тощо. Через складний характер поведінкових порушень, здійснюваних ними, їх попередження потребує добре організованої системи соціального впливу.

2.4. Механізми спілкування. Поняття та загальна характеристика впливу на підлітка міжособистісної взаємодії.

Вивчення різноманітних аспектів процесу спілкування свідчить про те, що кожен з них припускає певні способи дії індивідів один на одного (механізми спілкування), результатом чого є зміна поведінки і діяльності партнера по спілкуванню відповідно до цілей спільної діяльності.

До основних механізмів спілкування (психологічним способом дії в процесі спілкування) відносять переконання, навіювання, психічне зараження, наслідування [74].

Переконання – спосіб свідомої і організованої, ідеологічної і соціальної психічної дії на психіку індивіда ззовні. Переконлива дія відбувається тим успішніше, чим більше висловлена думка відповідає потребам і мотивам даної людини, і буде стійким, якщо навколишня дійсність підтверджує зміст сприйнятої інформації. При цьому якщо висловлювана думка розходиться з установками людини, що переконується, що вже сформувалися, бажано, щоб він переконався в негативності останніх.

Протилежним переконанню по своєму механізму є навіювання – процес психічного впливу на людину при ослабленому контролі його свідомості і некритичній оцінці змісту сприйманих повідомлень [112]. Ефективність навіювання визначається: властивостями того, що вселяє (соціальним статусом, чарівливістю, вольовою, інтелектуальною і характерологічною перевагою); особливостями людини, що піддається навіюванню (ступенем навіюваності, невпевненістю в собі, низькою самооцінкою, відчуттям власної неповноцінності); взаєминами партнерів по спілкуванню (довірою, залежністю і т.п.). ступень навіювання підвищується із збільшенням кількості людей в групі, а також із зменшенням їх віку.

Зараження – несвідома, мимовільна схильність людини певним психічним станам. У результаті спостерігається ефект багаторазового взаємного посилення емоційного впливу партнерів по спілкуванню по модулі звичайної ланцюгової реакції [47]. Це явище супроводжує масові акції, публічне сприйняття ораторських виступів, витворів мистецтва. При цьому його ефект буде тим більше, чим більше величина аудиторії і ступень емоційної напруги людини, що впливає на аудиторію. Важливу роль в процесі зараження грає також спільність оцінок і установок людей (наприклад, подібний настрій людей, що прийшли боліти на стадіоні за улюблену команду).

Схильність психічному зараженню залежить і від загального рівня розвитку особи, і раніше всієї самосвідомості людей, складових аудиторію.

Особливою ситуацією, що підсилює вплив через зараження, є паніка, що виникає унаслідок потрясіння і сприйняття ситуації як кризовою [80]. Причинами виникнення паніки можуть бути явища, що ведуть до фізичного ослаблення людей (стомлення, депресія, голод, сп'яніння і т.д.), а також сильне здивування, усвідомлення безсилля перед небезпекою, дефіцит або надлишок інформації.

Навіювання переплітається із зараженням, ці механізми підсилюють один одного, це персоніфікація дія, одностороннє зараження. Певною мірою формою навіювання, супроводжуваного явищем психічного зараження, є чутки – нічим не підтверджені повідомлення про нібито подіях, що відбулися. Виникають вони, як правило, в умовах дефіциту важливої інформації. Не знаючи джерела чуток, люди часто схильні вірити тому, що повідомлення йде з надійного джерела.

Наслідування – відтворення індивідом певних зовнішніх рис і зразків поведінки, дій, вчинків, що характеризуються емоційною і раціональною спрямованістю [86]. Під його впливом формується не тільки прості звички діяльності, але і духовні цінності, ідеї, смаки, манери поведінки. Особливо велике значення наслідування має на ранніх етапах становлення і розвитку людини.

У якійсь мірі проявом наслідування є мода (лат. *modus* – норма, правило, міра) – форма стандартизованої масової поведінки людей, яка виникає стихійно, під впливом настрою, смаків, захоплень, переважаючих в суспільстві. Наслідування моді, з одного боку, приводить до певної стандартизації поведінки, робимо людину схожою на інших [99]. Разом з тим розумне побуту, тим самим зберігаючи сили для реалізації інших справ, творчої активності.

Будь-якій людині важливо не тільки знати суть і механізми процесу спілкування, але і володіти практичними прийомами підвищення його ефективності.

До таких прийомів відносять, зокрема, формування атракції (лат. *attrahere* – привертати, притягати) – виникнення при сприйнятті людини людиною привабливості одного з них для іншого. Відомо, що здатність свідомості людини не дозволяє йому сприймати і переробляти всю інформацію, що сприймається органами чуття [100]. Частина сигналів, що поступають з навколишнього світу, зокрема від співбесідника, людиною не усвідомлюється. У спілкуванні представляється можливим усвідомлено посылати сигнали, значущі для неусвідомлюваних потреб партнера по спілкуванню, і, таким чином, усвідомлено формувати відповідне емоційне відношення до себе. До прийомів формування атракції відносять [103]:

- прийом ім'я власне (при зверненні до співбесідника називати його ім'я або ім'я по-батькові), в основі якого лежить задоволення неусвідомлюваної потреби в престижі (а силу нероздільності імені і особи людини);
- прийом дзеркало відносин (при спілкуванні із співбесідником зберігати на обличчі добрий, приємний вираз, легку усмішку), що ґрунтується на задоволенні потреби в безпеці через установку: «Обличчя – дзеркало душі»;
- прийом золоті слова (невелике перебільшення яких-небудь позитивних сторін людини, комплімент), заснований на задоволенні неусвідомлених потреб в безпеці, престижності;
- прийом особисте життя (вести розмову в русі інтересів співбесідника), в основі якого лежить задоволення неусвідомлюваної потреби в престижі;
- прийом терплячий слухач (вислуховування проблем співбесідника, не перебиваючи його), заснований на тому ж механізмі, що і попередній прийом.

Вплив однієї особи на іншу в процесі міжособистісної взаємодії – це невід'ємна частина будь-яких форм спілкування. У психології під

міжособистісним впливом розуміється процес і результат зміни одним індивідом поведінки іншої людини, її установок, намірів, уявлень, оцінок та ін. розрізняють спрямований і не спрямований вплив [104]. У першому випадку суб'єкт ставить перед собою завдання досягти певного результату від об'єкта впливу, що проявляється зазвичай у переконанні й навіюванні, а в другому – подібне завдання не ставиться, однак ефект впливу виникає, проявляючись передусім у дії зараження та наслідування.

Б.Паригін вважає, що психічне зараження, наслідування, навіювання, переконання та мода належить до соціально-психологічних механізмів спілкування, під якими він розуміє ті соціально-психологічні явища і процеси, що виникають у результаті взаємовпливу індивідів один на одного й котрі здійснюють безпосередній вплив на рівень їхньої комунікативної активності, глибину й повноту їхнього психологічного контакту і взаєморозуміння, на та ефективність їхньої комунікативної поведінки [15]. На відміну від психологічних механізмів життєдіяльності особистості, які пов'язані з реалізацією її внутрішнього потенціалу або зовнішньої стосовно нього соціальної детермінації, механізми спілкування реалізують силу й потенціал внутрігрупової і масової взаємодії та взаємовпливу індивідів один на одного. Водночас на відміну від механізмів діяльності, яка ґрунтується на усвідомленій і цілеспрямованій активності суб'єкта, механізми спілкування мають переважно неусвідомлений, спонтанний характер, що не піддається зазвичай повному соціальному контролю. Ряд інших психологів характеризують навіювання, наслідування, зараження, переконання, моду й чутки як способи психологічного впливу.

У практиці спілкування виокремлюють прямий і опосередкований впливи. Прямий вплив характеризується тим, що суб'єкт відкрито пред'являє об'єктові впливу свої претензії і вимоги, а непрямий – полягає в тому, що вплив безпосередньо спрямований не на об'єкт, а на середовище, яке його оточує [30]. Також розрізняють навмисний і ненавмисний впливи, де перший

визначаються наявністю мети, а другий – причини. У цілому процес міжособистісного психологічного впливу формують стратегія, тактика, засоби, форми, аргументація і критерії ефективності впливу.

У науковій психологічній літературі пропонується кілька типологій стратегій впливу на людину, підґрунтям яких є ставлення до партнера зі взаємодії як до суб'єкта чи як до об'єкта міжособистісних стосунків. Виокремлюють три основні стратегії – імперативну (відповідає «об'єктивній» парадигмі в психології, згідно з якою психіка й людина в цілому розглядаються як пасивний об'єкт впливу зовнішніх умов і продукт цих умов), маніпулятивну (відповідає «суб'єктивній» парадигмі, котра базується на твердженні про активність і індивідуальну вибірковість психічного віддзеркалення зовнішніх впливів, де суб'єкт сам здійснює перетворюваний вплив на психологічну інформацію, що надходить із зовні) і розвивальну (заснована на «суб'єктивній», «діалогічній» парадигмі, де психіка виступає як відкрита система із зовнішнім і внутрішнім контурами регулювання). Тактики впливу вивчаються в контексті проблеми передбачення й управління поведінкою людей, що перебувають у ситуації міжособистісної взаємодії. Дослідників цікавить, як часто використовуються ті чи інші тактики впливу, як вибір тактик залежить від індивідуальних особливостей людей тощо. Показано, що ефективність більшості тактик у впливі на підлеглих різниться від ефективності тих самих тактик у впливі на керівників [42]. У ході низки експериментальних дослідів також виявлено, що єдиною тактикою, яка не залежить від спрямованості впливу, то в соціальній психології виокремлюють вербальні і невербальні особливості дії одного суб'єкта на інший. Щодо форм міжособистісного впливу, то вони можуть бути мовні (письмові й усні) та наочні. Стосовно системи аргументації, то вона передбачає як абстрактні докази, так і знання конкретного характеру, наприклад цифрова, фактологічна інформація, яка легше сприймається, запам'ятовується й зіставляється.

Критерії ефективності впливу поділяють на стратегічні, тобто віддалені в перспективі, та тактичні, тобто проміжні.

У наш час, коли майже кожна людина стає об'єктом впливу багатьох інших індивідів, коли розширюється можливості протистояння чужому впливу, проблема дослідження цього поняття стає надзвичайно актуальною. І особливо в тій її частині, де йдеться про індивідуальні, психологічні можливості й тих, хто впливає, і тих, хто відчуває на собі цей вплив, адже успіх впливу став набагато більшою мірою залежати саме від названих показників. У зв'язку з цим, постає питання поглибленого вивчення таких феноменів, як «психологічний вплив», «особистісний (особистий) вплив», «функціонально-рольовий вплив», «індивідуально-специфічний вплив», «комунікативний вплив» та ін.

У науковій літературі сутність психологічного впливу зводять до взаємного обміну інформацією і взаємодії. При цьому в змістовому аспекті психологічний, вплив може бути педагогічним, управлінським, ідеологічним тощо. Він здійснюється на різних рівнях психіки: на усвідомленому і неусвідомленому. В ролі суб'єкта психологічного впливу виступає індивід, котрий може виконувати ролі організатора, виконавця (комунікатора) й дослідника свого процесу впливу [53]. Цей суб'єкт вивчає об'єкт і ситуацію, в якій здійснюється вплив. Він також обирає стратегію, тактику й засоби впливу, враховує сигнали про успішність-неуспішність впливу, котрі надходять від об'єкта. Врешті-решт суб'єкт організовує протидію об'єктові та ін. стосовно об'єкта, то він, будучи активним елементом системи впливу, перероблює інформацію, яка йому пропонується, може не погоджуватися із суб'єктом, а також здійснювати контр вплив на комунікатора.

Е.Сидоренко розглядає проблему психологічного впливу і з позицій того, як впливати на інших людей і як протистояти їхнім діям. Психологічний вплив автор визначає як вплив на стан, думки, почуття й дії іншої людини за допомогою винятково психологічних засобів, з наданням їй права й часу

відповідати на ці дії. При цьому протистояння чужому впливу розглядається як опір діям іншої людини за допомогою психологічних заходів. Дослідник пропонує класифікацію видів впливу і видів протистояння впливу, яка відповідає не стільки вимогам логічної відповідності, скільки феноменології переживання впливу обома сторонами: ініціатором впливу, тобто тим із партнерів, хто першим здійснив спробу впливу будь-яким з відомих чи невідомих способів, та адресатом впливу, тобто тим із партнерів, до якого звернене перше намагання впливу.

При цьому під поняттям психологічно конструктивного впливу розуміється такий вплив, який має відповідати як мінімум трьом критеріям:

- вплив не повинен руйнувати особистості індивідів, що беруть у ньому участь, і їхніх стосунків;
- він має бути психологічно коректним;
- йому слід задовольняти потреби обох сторін [103].

Таким трьом критеріям необхідно, щоб відповідало й психологічно конструктивне протистояння.

Стосовно особистого впливу, то вчені (В.Погольша та ін.) під ним розуміють певну властивість індивіда, особистісну якість, сутнісну силу людини, а саме її здатність впливати на іншу особу спонукальним, стримувальним, заспокійливим або ще якимось розвивальним способом, змінюючи при цьому не лише поведінку людини, але і її погляди, мотиви, свідомість і навіть характер. Вважається, що головним результатом і найвищою метою особистого впливу є зміна, що відбувається у свідомості й душі іншої людини, а не вигідні для того, хто здійснює вплив, зміни в діях. Тобто на розвивальному аспекті впливу акцент робиться для того, щоб чіткіше провести межу між особистим впливом, з одного боку, і тиском на маніпуляцією, з іншого. Якщо цілями впливу стають лише скоріше за все стане проявом «особистісного» впливу, а не «особливого». Таким чином, дослідники розрізняють поняття «особистий вплив» і «особистісний вплив»,

розуміючи під останнім той факт, що такий вплив буває задіяний практично в кожній акт людського спілкування і взаємодії у соціумі, коли людина задовольняє якусь із своїх потреб: потребу в безпеці, любові, владі, самоповазі. Натомість, коли в дію вступають вищі чи духовні потреби – потреба в само актуалізації і мотивації зростання або потреба в служінні іншим людям і мотивація допомоги, – проявляється здатність особистого впливу, яка більшою мірою пов'язана із сутністю людини, а не з її особистістю, ролі якої визначає соціум.

Отже, особистий вплив як акт творчості здійснюється тільки тоді, коли обидва суб'єкти взаємодії проявляють добру волю до спілкування, коли одна людина передає іншій у відкритій, ненасильницькій формі щось своє, особисте (знання, життєвий досвід), а інша щиро хоче це перейняти, а не взяти силою чи хитрістю. Є очевидним той факт, що взаємодія між людьми на такому рівні не може відбуватися в атмосфері агресивності, суєти, коли свідомість зайнята лише особистісними потребами, а вимагає наявності у стосунках хоча б мінімальної довіри, саморозкриття, поблажливості до позиції партнера. Виходячи з такого розуміння особистого впливу, В.Погольша виокремлює сім його типів, серед як таких перших чотири – основні, а інші – компенсаторні, тобто такі, що належать до категорії маловпливових, занадто обережних:

- соціальний інтелект (цей тип є найпоширенішим і об'єднує людей з високою адекватною самооцінкою, котрі легко спілкуються, добре адаптуються до будь-якої ситуації взаємодії, вміють приймати рішення, мають хороші перековувальні здібності, високий соціальний інтелект; такі люди мають уважні у стосунках, віддають перевагу партнерському стилю спілкування, позитивно виявляють на інших одною лише своєю присутністю);

- особистий магнетизм (тип впливу, який близький до першого, але має більш виражений соціальний інтелект, вищі показники впливу, навички

спілкування, адаптивності і впевненості в собі; для представників цього типу є властивим ПОТЯГ до самовдосконалення; загалом «особистий магнетизм» є найвищим рівнем прояву здатності особистого впливу і властивий лише одній людині з десяти);

- фрустраційний вплив (сюди належать люди, комунікабельні, які легко вступають у контакт, самовпевнені, імпульсивні, але не вирізняються високою самоповагою, стабільністю, рефлексивністю й задоволеністю спілкуванням; вони часто проявляють авторитарний стиль, намагаються зосередити увагу партнера тільки на власних проблемах, проявляючи при цьому агресивність, конфліктність, фрустрацію);

- партнерство й довіра на основі емпатії (це скромні, уважні люди, які все розуміють і приваблюють співрозмовників; у них надзвичайно розвинені емпатія, рефлексія, сенситивність, потреба в довірливому, альтруїстичному, партнерському спілкуванні; коло спілкування в таких типів впливу вужче, ніж у перших двох, однак цей тип є поширенішим, ніж третій, особливо серед представників професій «людина-людина»);

- маніпулятивна адаптивність (передбачається наявність хороших навичок спілкування, адаптивності, маніпуляторських здібностей, стійкості, сенситивності, обережності; такі люди не імпульсивні, не люблять ризикувати, не вирізняються високою впевненістю, відповідністю, в інших людей викликають недовіру, що підкріплюється їхньою власною недовірою; як стійкий тип, маніпулятивний вплив у чистому вигляді трапляється не часто, але як тактика – повсюдно);

- відповідальність і компетентність (у цих людей низький показник впливу, вони не люблять ризикувати, сором'язливі, обережні; їхні основні риси прагнення до стабільності, поступливості, компетентності, відповідальності, працездатності);

- «войовнича доброчесність» (це досить авторитарні особи з високими моральними установками, із дотриманням усіх правил і норм моралі,

поведінки, але не завжди власної; цей тип людей трапляються рідко, вони дуже вимогливі до поведінки інших і впливають таким чином на них).

У контексті аналізу складових особливого впливу необхідно розглянути поняття «значущий» і «впливовий» інший. А.Петровський стверджує, що взаємодія і взаємовплив можуть вважатися ефективними за умови, якщо учасники цих процесів є взаємно значущими. Він пропонує виокремити три форми метаіндивідної репрезентації особистості «значущого іншого». Перша форма – це його авторитет, який виявляється у визнанні оточенням за «значущим іншим» права приймати відповідальні рішення в суттєвих для них обставинах. Друга форма враховує емоційний статус «значущого іншого», його здатність притягувати або відштовхувати людей, бути обраним чи відторгненим, викликати симпатію чи антипатію, тобто йдеться про атракцію. Нарешті, третя форма – інституціолізована роль, в якій домінують владні повноваження: статус влади. В.Погольша, порівнюючи термін «значущий» і «впливовий», зосереджує увагу на двох різних аспектах впливу: внутрішньому, глибоко особистому, що зачіпає почуття, установки, життєву позицію людини в цілому, і зовнішньому, поведінковому, часто ситуативному, котрий не вимагає довірливості і взаємопроникнення. Отож пояснення поняття «значущий інший», торкаючись глибини почуттів, зводиться до такої характеристики людини: та, з якою існує емоційна близькість, котра забезпечує задоволення потреби в захисті, підтримці, наслідуванні, авторитеті, дружбі й довірі. То має бути не обов'язково дуже впливова особа, але вона є значущою для певного індивіда. А «впливова людина» – це та, котра асоціюється із такими рисами, як владність, досвідченість. Натомість «значущий» і «впливовий» інший – це водночас важливі, поважні особи, на чію думку зважають. Вони є небайдужими до індивіда, здатні змінити його позицію, настрої, вплинути на прийняття рішення, спонукують до дії тощо. Риси «значущої людини» і «впливової людини» можуть поєднуватися в одній особі.

Функціонально-рольовий вплив належить до такого виду впливу, характер, спрямованість та інтенсивність якого визначаються не особистісними властивостями партнерів, а рольовими позиціями учасників взаємодії. Ідеться про те, що люди у процесі спілкування орієнтуються передусім на відповідність своїх та чужих дій і вчинків певним нормам і правилам, регламентованим рольовою розстановкою сил. Яскраво вираженою формою такого виду впливу є авторитет влади, якщо він не підкріплений справжнім особистісним авторитетом носія цієї влади.

У соціальній психології відоме поняття «індивідуально-специфічний вплив», котре характеризує таку форму персоналізації, яка здійснюється завдяки трансляції індивідом іншим людям своїх особистісних рис у вигляді не засвоєних ще ними взірців особистісної активності [100]. Тобто особистість стає об'єктом наслідування, коли навмисно чи ненавмисно пропонує іншим взірці власної активності. За таких умов вона немовби продовжує себе в інших людях.

Комунікативний вплив характеризують такі параметри, як внутрішня комунікативна установка того, хто повідомляє інформацію стосовно себе й реципієнта, вербальні і невербальні особливості самого повідомлення, характеристики комунікативного простору спілкування, складові соціально-психологічного середовища. Так, за умов авторитарної чи діалогічної комунікації зміст психологічної установки автора повідомлення різниться й визначає стиль його комунікативного впливу: у випадку авторитарного впливу – це установка «зверху вниз», а у випадку діалогічного – «на рівних». Перша позиція передбачає стан підкорення реципієнта, сприймання його комунікатором як пасивного об'єкта впливу, вплив на реципієнта без зміни автора повідомлення, захист від зворотного зв'язку, намагання зробити вплив одностороннім, хоча взаємовплив неминучий, однак комунікатор його не відслідковує, а це може призвести до непередбачуваних наслідків для автора повідомлення. За умов другої позиції – рівноправної установки – слухач

приймається як активний учасник комунікативного процесу, котрий має право на власну думку в обговоренні проблеми. Тобто, якщо в першому випадку реципієнт є пасивним сприймаючим інформації, то у другому – він змушений вдаватися до активного внутрішнього пошуку власної позиції з обговорюваної проблеми, аналізу доказів комунікатора, обстоювання і формування своєї думки, власних аргументів. Комунікатору ситуації діалогічної комунікації сприймає реальний факт, що вплив завжди є взаємним, тобто він внутрішньо відкритий до неминучих змін.

Стосовно особливостей самого тексту, який зумовлює позицію реципієнта, то він за умов авторитарної комунікації часто має знеособлений, загальний, однобокий характер, не враховує особливостей. Слухача, супроводжується невиразною мімікою та жестами, приховує почуття комунікатора, тобто не текст повідомлення орієнтується на реципієнта, а останній потрапляє в залежність від його змісту та форми подачі. Іншими показниками характеризується зміст і форма тексту за діалогічного впливу: персоніфікація тексту, урахування індивідуальних особливостей слухача, відкрите висловлення власної думки, дискусійний характер змісту, відкрита жестикуляція, активна міміка [30]. Щодо особливостей організації комунікативного простору, то авторитарний вплив будується за принципом монофонії (одна думка – один голос), характеризується позицією «над реципієнтом», «над аудиторією» (всі учасники комунікативного процесу бачать тільки комунікатора), а діалогічний вплив передбачає поліфонію, один просторовий рівень, організацію простору за принципом: усі учасники комунікації бачать і автора інформації, й одне одного.

Порівняння названих двох комунікативних процесів впливу зовсім не означає, що діалогічна комунікація за всієї своєї гуманістичної спрямованості і привабливості, є найбільш досконалою формою впливу. Практика спілкування показує, що обидва процеси мають свої можливості і обмеження. Так, пріоритетний вплив, наділений швидким і сильним, але нетривалим

ефектом, може бути найсприятливішим за екстремальних умов, у ситуаціях, які передбачають зовнішнє підкорення думці комунікатора. Монологічна комунікація також ефективніша для передавання готових знань, трансляції повідомлень аксіоматичного змісту, таких як норми, правила, загальні вимоги, певні рекомендації тощо. Мистецтво володіти монологом передбачає продуманість усіх деталей подавання інформації – від тексту, само подачі, ситуації, до дрібниць та імпровізації. За таких умов комунікатор постійно перебуває в пасці між щирістю й відвертістю свого повідомлення та мистецтвом його подання, тобто він балансує між діалогом і маніпуляцією. Ефективність монологічного впливу полягає і у вмінні чітко визначити мету повідомлення й побудувати характеристики тексту, власну поведінку. Отож, монолог – це мистецтво подання свого наміру, на протигагу діалогові, який характеризується мистецтвом саморозкриття. Діалогічний вплив, ефект якого триваліший і психологічно глибший, рідше використовується в умовах оперативних, тактичних знань [53]. Оскільки діалогічний вплив потребує часу, то в силу цих обставин він частіше застосовується у виховній діяльності, у практиці формування громадської думки тощо. Загалом діалогічна форма впливу дає змогу передавати складніший смисловий зміст, особистісні позиції учасників комунікативного процесу. Вона ефективна за умови, коли виникає цілісна ситуація взаємодії. Сила впливу закладена в принципах побудови діалогу: відкритість партнерів зі спілкування, готовність до діалогу, гнучкість, демонстрація своєї компетентності, готовність до розкриття своїх почуттів, вміння переконливо викладати власні думки, здатність прийняття вплив один одного та ін.

Підсумовуючи розгляд проблеми міжособистісного впливу, варто наголосити на тому, що в кожній людини є право впливати на інших, водночас у кожного індивіда є таке ж саме право не піддаватися на чужий вплив, відвертати й відхиляти його. Впливаючи на інших, кожна людина виражає їм нові почуття, емоції, власні потреби, обстоює їх і, отже, свідомо

чи несвідомо обстоює значущість власного існування. Зрештою, всіляка правота індивіда відносна, суб'єктивна, люди можуть розходитися в потребах, поглядах на те, що є корисним для них та інших. З одного боку, будь-який вплив вважають несправедливим, адже намаганням впливати, виходячи із власних потреб, людина замахується на те, що вище неї – на чужі потреби, інші пріоритети людських справ і вчинків. З іншого боку, оскільки кожна людина має право виражати власні потреби, обстоювати власні інтереси, то будь-який вплив можна вважати правомірним. При цьому важливо лише визначати головне: взаємний вплив – це взаємне вираження своїх почуттів, настроїв, прагнень, потреб. І за таких умов, тобто морально-етичних позицій, усі у впливі один на одного рівною мірою праві. Однак тут варто подискутувати з приводу того, що розвиток потреб у тієї чи іншої особи індивідуальний, тобто одні люди мають нерозвинений й незмінні потреби, а інші – розвинені й високі [30]. Отож, розмірковуючи таким чином, слід було б стверджувати, що перші мають менші права впливати на інших, між другі. Водночас може виникнути заперечення з приводу того, а хто в кожному [100]. Конкретному випадкові визначатиме ступень розвитку потреб і перевагу правоти у впливі один на одного. Переводячи проблему із морально-етичної площини в психологічну, слід підтримати тих дослідників, які вважають правомірним говорити не про те, хто має право впливати, а хто – ні (право мають усі), а про те, наскільки конструктивними й дієвими є способи взаємного впливу, наскільки вони корисні, ефективні й перспективні для учасників взаємодії.

Таким чином підліток, який не зумів благополучно подолати новий етап становлення свого психічно-соціального розвитку, відхилився від загальноприйнятих норм, набуває статусу «важкого». Насамперед це стосується дітей з асоціальною поведінкою.

Серед основних соціально-психологічних факторів, які здійснюють вплив на сучасного підлітка, виділяють: сім'ю, друзів (однолітки,

однокласники, одногрупники, друзі по проживанню, за інтересами), освітню установу. Саме під впливом їх формуються психологічні особливості підлітка. Прагнення до самостійного життя, наслідування однолітків, часто асоціальний спосіб життя сім'ї та інші несприятливі впливи середовища зумовлюють вияви їх поведінки, що відхиляється від соціальних норм і супроводжується соціально-психологічною дезадаптацією. На сьогоднішній день це є дуже серйозною проблемою.

РОЗДІЛ 3.

РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СЕРЕДОВИЩА НА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ В ПДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

3.1. Організація та обґрунтування методичного забезпечення дослідження

Гіпотезою нашого дослідження є припущення, що психологічні особливості впливають на комунікативні стратегії та тактики. Для перевірки нашої гіпотези були застосовані такі методики: методика «Діагностика комунікативних та організаторських схильностей (КОС-2)», методика «Діагностика рівня емпатичних здібностей» В.В.Бойка, методика «Індивідуально-типологічний опитувальник» Л.М.Собчик, методика «Агресивна поведінка» Є.П.Ільїна, П.А.Ковальова, методика діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту в спілкуванні В.В.Бойка, методика діагностики міжособистісних відносин Т.Лірі, встановлення особистісно-характерологічних акцентуацій К.Леонграда, опитувальник структури темпераменту В.М.Русалова.

Методика діагностики міжособистісних відносин Т.Лірі

Діагностична мета. Методика призначена для вивчення стилю і структури міжособистісних відносин та їх особливостей, а також дослідження уявлень випробуваного про себе, своє ідеальному «Я», ставлення до самого себе. Методика дозволяє виявити зони конфліктів [36].

Опитувальний розроблений Тімоті Лірі в 1957 року і являє собою модифікований варіант інтерперсональної діагностики Т.Лірі. Теоретичний підхід, який ліг в основу розробки методики, базується на уявленні про важливу роль оцінок і думки значимих для суб'єктів оточуючих, під впливом

яких відбувається формування особистості суб'єкта. У процесі взаємодії з оточенням особистість проявляється в стилі міжособистісної поведінки. Реалізуючи потребу в спілкуванні, людина співвідносить свою поведінку з оцінками значущих інших.

Опитувальник складено відповідно виділеним типам міжособистісної поведінки і являє собою набір з 128 простих лаконічних характеристик-епітетів, які групуються по 16 питань у 8 октантах, що відображають різні психологічні профілі. Методика може бути представлена випробуваному списком або на окремих картках [89].

Контингент: методика призначена для людей старше 18 років без обмежень по освітнім, соціальним і професійним ознакам [89].

Інструкція. «Перед вами набір характеристик. Прочитайте кожен і відзначте знаком «+» ті, які відповідають вашому уявленню про себе: Будьте уважні, намагайтеся відповідати як можна більш точно і правдиво» [89].

Таблиця 3.2.

Максимальна оцінка рівня розділена на чотири ступені враженості відносин [36].

Адаптивна поведінка	0-4 бали (низький ступень)
	5-8 балів (помірна ступень)
Екстремальна поведінка	9-12 балів (високий ступень)
Екстремальна поведінка (труднощі соціальної адаптації)	13-16 балів (екстремальна ступінь)

Діагностика комунікативних та організаторських схильностей (КОС-2)

Шкали: комунікативні схильності, організаторські схильності

Інструкція: Методика по визначенню комунікативних та організаторських схильностей містить 40 питань. На кожне питання слід

відповісти «так» чи «ні». Якщо вам важко у виборі відповіді, необхідно все-таки схилитися до відповідної альтернативи (+) або (-). Час виконання методики 10-15 хвилин [23].

Обробка результатів тесту:

Визначаються рівні комунікативних та організаторських схильностей в залежності від набраних балів за цими параметрами. Максимальна кількість балів окремо по кожному параметру – 20. Підраховуються бали окремо за комунікативними і окремо по організаторським схильностям за допомогою ключа для обробки даних «КОС-2».

За кожену відповідь «так» чи «ні» для висловлювань, які збігаються із зазначеними в ключі окремо за відповідними схильностями, приписується один бал. Експериментально встановлено п'ять рівнів комунікативних та соціальних схильностей. Зразковий розподіл балів за цими рівнями показано нижче [23].

Таблиця 3.1.

Рівні комунікативних та організаторських схильностей

Сума балів	1-4	5-8	9-12	13-16	17-20
Рівень	Дуже низький	Низький	Середній	Високий	Вищий

Методика діагностики домінуючої стратегії психологічного захисту в спілкуванні В.В.Бойка

Шкали: миролюбність, уникнення, агресія.

Призначення тесту: діагностика провідної стратегії захисту в спілкуванні з партнерами.

Інструкція: виберіть той варіант відповіді, який підходить вам більше всього[87].

Для визначення властивого респонденту стратегії психологічного захисту в спілкуванні з партнерами необхідно підрахувати суму відповідей кожного типу:

- Варіант «а» - миролюбність;
- Варіант «б» - уникнення;
- Варіант «в» - агресія.

Чим більше відповідей того чи іншого типу, тим виразніше виражена відповідна стратегія, якщо їх кількість приблизно однакова, значить в контакті з партнерами випробуваний активно використовує різні захисти своєї суб'єктивної реальності.

Методика діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонд і шкала К.Ріффа.

У психологічній і педагогічній літературі підлітковий вік представлений як найбільш проблематичний і суперечливий [68, с. 192]. Основне протиріччя корениться у бажанні підлітка бути «як дорослий», мати повну свободу та самостійність, однак батьки, як і раніше, намагаються утримати його в рамках свого контролю, як у дитинстві. Проблеми підлітка підсилюються змінами гормонального тла його організму, тіла й відчуттів, що здійснює додатковий внесок у хитливу поведінку [2, с. 36].

Зазвичай прийнято говорити про так званих «важких» підлітків. Неслухняних дітей зазвичай звинувачують («злі наміри», «порядні гени»). Із психологічної точки зору до числа «важких» потрапляють не гірші, а особливо чутливі й ранимі діти. Вони під впливом життєвих навантажень швидше «сходять із рейок», а тому потребують допомоги, а не осуду. Причини ж стійкого неблагополуччя треба шукати у глибинах психіки, і вона найчастіше емоційна, а не раціональна [19, с. 198].

Психологічно можна виділити чотири основні причини порушення поведінки дітей:

- боротьба за увагу - неслухняність варто розглядати як спосіб привернення уваги до себе;
- боротьба за самоствердження - діти дуже чутливі до обмеження своєї свободи та до різких заборон;
- бажання помститись - у цьому виявляється образа на батьків;
- утрата віри у власний успіх - це глибоке переживання дитиною власного неблагополуччя. При цьому може спостерігатися зсув даного неблагополуччя: дитина переживає неблагополуччя в одній сфері, а невдачі виникають в іншій (наприклад, не складаються стосунки з товаришами, а в результаті стає запущеним навчання; або неуспіхи у школі провокують конфлікти вдома) [66, с. 461].

В результаті таких деформацій відбувається порушення структури сім'ї, що призводить до появи проблем у родині. У разі, якщо її члени не можуть впоратися з ними, виникають причини для розвитку нестабільності у взаємовідносинах. Неналежний сімейний клімат є головним моментом формування соціально-несприятливих факторів для розвитку дитини.

Психологічна діагностика здійснюється для вивчення специфіки внутрішньосімейного клімату, характеру взаємодії батьків з дітьми, моделей виховання, які використовуються батьками, особливостей батьківського сприйняття проблем дитини.

Необхідну інформацію, що дозволяє дати кваліфіковану оцінку взаємин підлітків у родині, можливо отримати за допомогою різних методик, які спрямовані на виявлення особливостей спілкування і взаємин, спільних інтересів і цінностей. Відомою в цьому плані є **Шкала сімейного оточення** призначена для оцінки соціального клімату у сім'ях усіх типів. Методику ШСО було адаптовано **С.Ю. Купріяновим** ще у 1985 році. В її основі лежить оригінальна методика Famil Environmental Skale (FES), запропонована Р.Х.

Мусом в 1974 році [49, с. 56]. Основна увага в методиці приділяється вимірюванню та опису:

- 1) відносин між членами сім'ї (показники відносин);
- 2) напрямкам особистісного зростання, яким у сім'ї надається особливе значення (показники особистісного зростання);
- 3) основам організаційної структури сім'ї (показники, що управляють сімейною системою);
- 4) порушенням сімейних ролей між членами сім'ї тощо.

ШСО включає 10 шкал, кожна з яких представлена дев'ятьма пунктами, що стосуються характеристики сімейного оточення. По суті, це опитувальник, що містить 90 тверджень. Відповідачам належить вирішити, які з них вірні щодо їхньої сім'ї, а які ні. Учасникам опитування може здаватися, що деякі твердження є вірними щодо одних членів сім'ї та невірними щодо інших.

При обробці даних дослідження для кожної шкали обчислюється показник, який отримують шляхом складання відповідей, що враховуються, по всіх пунктах відповідної шкали. Потім обчислюються середні показники для всіх членів сім'ї та обчислюється сімейний профіль, який порівнюється із середніми значеннями нормативного профілю [49, с. 62]. Також може бути визначений показник несумісності сім'ї, що характеризує вираженість дисонансу у сприйнятті сімейного клімату членами сім'ї. Показник несумісності сім'ї дає уявлення, наскільки близько члени сім'ї погоджуються щодо характеристик соціального клімату сім'ї. Отриманий у результаті показник характеризує ступінь розбіжності двох членів сім'ї щодо сімейного клімату, тобто, несумісність.

Для здійснення дослідження взаємозв'язку між структурою особистісної і соціальної ідентичності та соціальною адаптованістю молоді можна також використовувати **методику діагностики соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонд**. Методика розрахована

на діагностику соціально-психологічного самопочуття людини, яке характеризує рівень адаптації – соціально-психологічна активність, впевненість у завтрашньому дні, стан щастя – свідчать про високий рівень адаптації; знижений рівень життєвої активності, байдужність, непевність у власних силах – про низький рівень адаптації [34, с. 186]. Рівень соціальної адаптації є індикатором рівня соціалізації людини, ступенем розвитку її соціальних здібностей і спроможності зайняти власне місце у системі соціальних взаємовідносин.

Це також опитувальник самоактуалізації особистості. Він містить знеособлене твердження, і тестований має висловити свою згоду або незгоду з ними відповідно до 7-бальної шкали відповідей. Опитувальник містить 101 твердження, 37 із яких відповідають критеріям адаптованості особистості, 37 – дезадаптованості, 26 – нейтральні. До висловлювань останньої категорії входить також так звана «шкала брехні». Механізми такого самовизначення і самоактуалізації здійснюють значний вплив на регуляцію поведінки, визначають її напрямок, контролюють і корегують поведінкові акти, завдяки чому сприяють соціальній адаптації особистості.

Автори методики виділили 6 інтегральних показників, що дозволяють аналізувати результати опитування:

- Адаптація;
- Прийняття інших;
- Інтернальність (рівень суб'єктивного контролю);
- Самосприйняття;
- Емоційний комфорт;
- Прагнення домінування [34, с. 189].

Кожен із наведених показників розраховується за емпірично виведеною формулою. Інтерпретація результатів опитування здійснюється за нормативами, які різняться залежно від віку тестованого. Експерименти із

застосуванням методики проводяться здебільшого з 12-13 років, у ранньому віці – лише в індивідуальному порядку.

Шкала опитувальника К. Роджерса і Р. Даймонда показала високу ефективність та диференціюючу здатність у плані діагностики як станів адаптації і дезадаптації, так і особливостей уявлень про себе, їх перебудови у вікові критичні періоди розвитку та у критичних ситуаціях, що спонукають індивіда до переоцінки себе та своїх можливостей [9].

Ще однією проблемою, з якою стикаються підлітки, є **вікові страхи**. Вони, зазвичай, існують три-чотири тижні після виникнення, але якщо інтенсивність зростає, дитина схильна до паніки – це вже страх невротичний. Він більш напружений і тривалий і може існувати до дорослого віку. Звичайно, це негативно впливає на підлітка, котрий схильний в такі моменти ставити захисні бар'єри, уникати всього нового і незрозумілого. Невротичний страх важко перебороти, в цьому випадку краще звернутися за допомогою до психіатра, інакше з віком розвинеться фобія.

Утім й психологи часто допомагають цій категорії дітей справлятися із власними, характерними для цього віку, страхами. Для діагностики й подальшого консультування вони використовують чимало методик. Однак найпопулярнішими з них є методика діагностики рівня шкільної тривожності Філіпса та шкала соціальної тривожності Лібовіца. Зупинимося коротко на них.

Методика діагностики рівня тривожності Філіпса – це тест, що складається з 58 запитань, які можуть зачитуватися учням, а можуть і пропонуватися в письмовому вигляді. На кожне запитання потрібно однозначно відповісти «так» або «ні». При обробці та інтерпретації результатів методика дозволяє визначити загальний емоційний стан дитини; переживання соціального стресу, на тлі якого розвиваються соціальні конфлікти з однолітками; несприятливий психічний фон, який не дозволяє дитині розвивати свої потреби в досягненні високих результатів; страх

самовираження (негативні емоційні переживання ситуацій); страх ситуації перевірки знань; страх не відповідати очікуванням оточуючих; низьку фізіологічну опірність стресам; проблеми і страхи у відносинах з вчителями [23, с. 136].

Шкала соціальної тривожності Лібовіца (LSAS) – це самооцінювана шкала з 24 пунктів, що використовується для оцінки того, як соціальна тривога відіграє роль у вашому житті в різних ситуаціях. LSAS була розроблена психіатром та дослідником Майклом Р. Лібовіцем. Шкала може бути використана у дослідницьких цілях для визначення рівня соціальної тривожності підлітків, а також у клінічних умовах для оцінки симптомів у конкретного пацієнта.

Зараз фахівці рекомендують плановий скринінг на тривогу всім підліткам у віці старше 13 років, тому LSAS – це один із видів скринінгових інструментів, з яким ви можете зіткнутися навіть під час звичайного візиту до лікаря. Методика, як і попередні, теж передбачає процес запитань і відповідей на них з подальшою інтерпретацією. Таким чином LSAS оцінює як соціальну тривожність дитини у різних ситуаціях, так і допомагає (надає рекомендації) щодо уникнення їх [40, с. 207].

Ми ж поставили собі за мету вивчити характер впливу середовища на формування особистості підлітків. Тому в нашому емпіричному дослідженні передбачаємо виконання таких завдань:

- виявити особливості психологічного благополуччя особистості підлітків;
- вивчити рівні та розвиненість структурних компонентів саморегуляції поведінки особистості підлітків;
- проаналізувати характер зв'язку особливостей психологічного благополуччя особистості підлітків із рівнем структурних компонентів саморегуляції поведінки;

- розробити рекомендації щодо оптимізації психологічного благополуччя особистості підлітка.

Дослідження проводилось із учнями 8-х класів НВО-ліцею НІТ. Загальна кількість вибірки становила 80 осіб.

Оскільки у нашому дослідженні формальна успішність підлітків може бути пов'язана з психологічним благополуччям та структурними компонентами саморегуляції, ми розділили підлітків на 3 групи за рівнем формальної успішності у навчанні. До першої групи увійшли 38% учнів з середнім балом успішності – 11; до другої – 22 % з середнім балом – 8; до третьої 40% з середнім балом – 5.

Дослідницька робота була поділена на три взаємопов'язані етапи:

- *підготовчий* – його основні завдання: вивчення літературних джерел з проблеми, вибір об'єкта та предмета дослідження, розробка гіпотези та методів дослідницької роботи, попереднє вивчення заявленої проблеми;

- *емпіричне дослідження* - практична частина дослідницької роботи, спрямована на виявлення психологічного благополуччя особистості підлітків із різним рівнем саморегуляції

- *завершальний етап* - передбачає узагальнення, аналіз та інтерпретацію отриманих результатів.

Методика «Агресивна поведінка» (Є.П.Ільїна, П.А.Ковальов)

Шкали: схильність до вербальної агресії: прямий і непрямий, схильність до фізичної агресії: прямий і непрямий, рівень нестриманості [90].

Призначення тесту: методика призначена для виявлення схильності респондента до певного типу агресивної поведінки [90].

Інструкція: перед вами ряд тверджень. Визначте, наскільки ви згодні з кожним з них. Якщо ви згодні з твердженням, виберіть відповідь: «Так», якщо не згодні – «Ні».

Рівень нестриманості респондента = непряма фізична агресія + пряма фізична агресія + пряма вербальна агресія [90].

Нестриманість діагностування, якщо набрано більше 20 балів [90].

Характеристика досліджуваних за методикою та тактик комунікативної діяльності в залежності від психологічних особливостей особистості

У нашому емпіричному дослідженні за методиками «Діагностика комунікативних та організаторських схильностей (КОС-2)», «Діагностика рівня емпатичних здібностей» В.В.Бойка, «Індивідуально-типологічний опитувальник» Л.М.Собчик, «Агресивна поведінка» Є.П.Ільїна, П.А.Ковальова, Методика діагностики міжособистісних відносин Т.Лірі, встановлення особистісно-характерологічних акцентуацій К.Леонгарда, опитувальник структури темпераменту В.М.Русалова узяло участь 130 учнів, у віці від 14 до 16 років, які навчаються у НВО – ліцей НІТ, який знаходиться за адресою проспект Перемоги,47,Кам`янське,Дніпропетровська область,51909.

3.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження

Результати емпіричного дослідження відображенні в таблиці 3.14

Таблиця 3.14.

Результати емпіричного дослідження за методикою діагностики міжособистісних відносин Т.Лірі.

Низький ступень	Середній ступень	Високий ступень	Екстримальний ступень	Рівень	
21	41	45	23	Абс	авторитетний
16,15	31,54	34,62	17,69	%	
17	52	54	7	Абс	незалежний-

13,08	40	41,54	5,38	%	домінуючий
27	46	52	5	Абс	агресивний
20,77	35,38	40	3,85	%	
31	53	43	3	Абс	недовірливий-скептичний
23,85	40,77	33,08	2,31	%	
28	89	37	6	Абс	покірно-сором'язливий
21,54	45,38	28,46	4,62	%	
20	67	34	9	Абс	залежний
15,38	51,54	26,15	6,92	%	
10	59	47	14	Абс	співпрацюючий
7,69	45,38	36,15	10,77	%	
18	54	40	18	Абс	альтруїстичний
13,85	41,54	30,77	13,85	%	

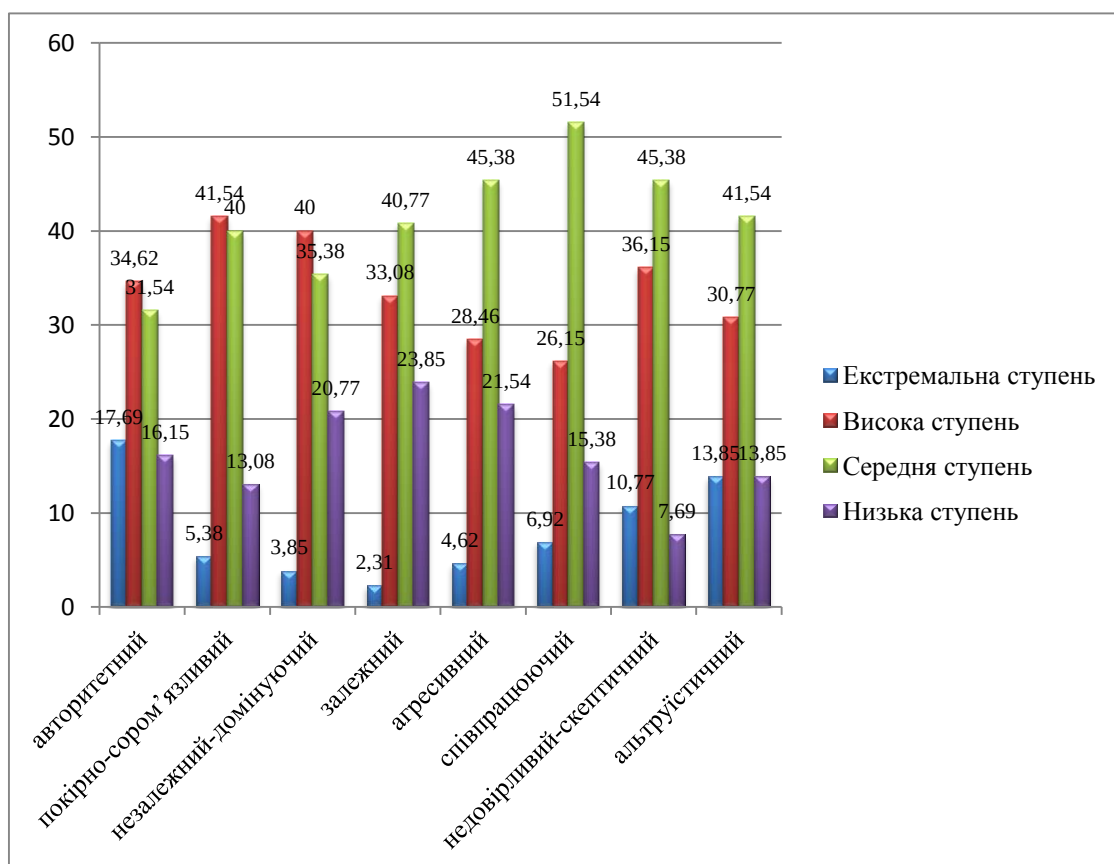

Рис. 3.6. Гістограма відсоткового відношення ступенів вираженості міжособистісних відношень.

Таблиця 3.15.

Результати статистичного аналізу результатів емпіричного дослідження за методикою діагностики міжособистісних відносин Тімоті Лірі.

	авторитарний	незалежний- домінуючий	агресивний	недовірливий- скептичний	покірно- сором'язливий	залежний	співпрацюючий	альтруїстичний
Середнє значення	8,69	7,88	7,44	6,92	6,95	7,21	8,51	8,28
Вибіркове відхилення	3,15	2,51	2,38	2,71	2,49	2,66	2,51	2,85
Дисперсія	15,49	10,07	8,84	10,94	10,73	11	11,34	13,46

За результатами статистичного аналізу результатів емпіричного дослідження за методикою діагностики міжособистісних відносин отримані такі дані: в середньому досліджувана група отримала $8,69 \pm 3,15$ балів за шкалою «Авторитарний», $7,88 \pm 2,51$ балів за шкалою «Незалежний – Домінуючий», $7,44 \pm 2,38$ балів за шкалою «Агресивний», $6,92 \pm 2,37$ балів за шкалою «Недовірливий – Скептичний», $6,95 \pm 2,49$ балів за шкалою «Покірно – Сором'язливий», $7,21 \pm 2,66$ балів за шкалою «Залежний», $8,51 \pm 2,51$ балів за шкалою «Співпрацюючий», $8,28 \pm 2,85$ балів за шкалою «Альтруїстичний».

Тобто, в середньому досліджуваним характерні «Авторитарний», «Співпрацюючий» та «Альтруїстичний» стилі між особових відносин.

Максимальна оцінка рівня розділена на чотири ступені вираженості відносин:

- *Адаптивна поведінка*: 0-4 бали – низький ступень, 5-8 балів – помірна ступень;

- *Екстремальна поведінка*: 9-12 балів – високий ступень;
- *Екстремальна поведінка* (труднощі соціальної адаптації): 13-16 балів – екстремальна ступень.

I. Авторитарний

13-16 - диктаторський, владний, деспотичний характер, тип сильної особистості, яка лідирує у всіх видах групової діяльності. Всіх наставляє, повчає, у всьому прагне покладатися на свою думку, не вміє приймати поради інших. Навколишні відзначають цю владність, але визнають її.

9-12 - домінантний, енергійний, компетентний, авторитетний лідер, успішний у справах, любить давати поради, вимагає до себе поваги.

0-8 - впевнена у собі людина, але не обов'язково лідер, завзятий і наполегливий.

II. Егоїстичний

13-16 - прагне бути над усіма, але одночасно в стороні від усіх, самозакоханий, розважливий, незалежний, себелюбний. Труднощі перекладає на оточуючих, сам належить до них кілька відчужено, хвалькуватий, самовдоволений, тямущий.

0-12-егоїстичні риси, орієнтація на себе, схильність до суперництва.

III. Агресивний

13-16 - жорсткий і ворожий по відношенню до оточуючих, різкий, жорсткий, агресивність може доходити до асоціальної поведінки.

9-12 - вимогливий, прямолінійний, відвертий, строгий і різкий в оцінці інших, непримиренний, схильний у всьому звинувачувати оточуючих, насмішуватий, іронічний, дратівливий.

0-8 - упертий, завзятий, наполегливий і енергійний.

IV. Підозрілий

13-16 - відчужений по відношенню до ворожого і злобному світу, підозрілий, образливий, схильний до сумніву в усьому, злопам'ятний, постійно на всіх скаржиться, всім незадоволений (шизоїдний тип характеру).

9-12 - критичний, нетовариський, відчуває труднощі в інтерперсональних контактах через невпевненість у собі, підозрілість і страху поганого ставлення, замкнутий, скептичний, розчарований в людях, потайний, свій негативізм проявляє у вербальній агресії.

0-8 - критичний по відношенню до всіх соціальних явищ і оточуючим людям.

V. Підкоряємося

13-16 - покірний, схильний до самоприниження, слабовільний, схильний поступатися всім і в усьому, завжди ставить себе на останнє місце і засуджує себе, приписує собі провину, пасивний, прагне знайти опору в кому -або більш сильному.

9-12 - сором'язливий, лагідний, легко ніяковіє, схильний підкорятися сильнішому без урахування ситуації.

0-8 - скромний, боязкий, поступливий, емоційно стриманий, здатний підпорядковуватися, не має власної думки, слухняно і чесно виконує свої обов'язки.

VI. Залежний

13-16 - різко невпевнений у собі, має нав'язливі страхи, побоювання, тривожиться з приводу, тому залежимо від інших, від чужої думки.

9-12-слухняний, боязкий, безпорадний, не вміє проявити опір, щиро вважає, що інші завжди праві.

0-8 - конформний, м'який, очікує допомоги і порад, довірливий, схильний до захоплення оточуючими, ввічливий.

VII. Доброзичливий

9-16 - доброзичливий і люб'язний з усіма, орієнтований на прийняття і соціальне схвалення, прагне задовольнити вимоги всіх, «бути хорошим» для всіх без урахування ситуації, прагне до цілей мікрогруп, має розвинуті механізми витіснення і придушення, емоційно лабільний (істероїдний тип характеру).

0-8 - схильний до співпраці, кооперації, гнучкий і компромісний при вирішенні проблем і в конфліктних ситуаціях, прагне бути у згоді з думкою оточуючих, свідомо конформний, слідує умовностям, правилам і принципам «хорошого тону» у відносинах з людьми, ініціативний ентузіаст в досягненні цілей групи, прагне допомагати, відчувати себе в центрі уваги, заслужити визнання і любов, товариська, проявляє теплоту і дружелюбність у відносинах.

VIII. Альтруїстичний

9-16 - гіпервідповідальний, завжди приносить у жертву свої інтереси, прагне допомогти і співчувати всім, нав'язливий у своїй допомозі і занадто активний по відношенню до оточуючих, приймає на себе відповідальність за інших (може бути тільки зовнішня «маска», що приховує особистість протилежного типу).

0-8 - відповідальний по відношенню до людей, делікатний, м'який, добрий, емоційне ставлення до людей проявляє в співчутті, симпатії, турботі, ніжності, вміє підбадьорити і заспокоїти оточуючих, безкорисливий і чуйний.

Результати емпіричного дослідження за методикою «Діагностика комунікативних та організаторських схильностей (КОС-2)»

Рівень	Комунікативні схильності		Організаційні схильності	
	Абс.значення	%значення	Абс.значення	% значення
Вищий	16	12,31	13	10,00

Високий	27	20,77	36	27,69
Середній	55	42,31	60	46,15
Низький	28	21,54	17	13,08
Дуже низький	4	3,08	4	3,08

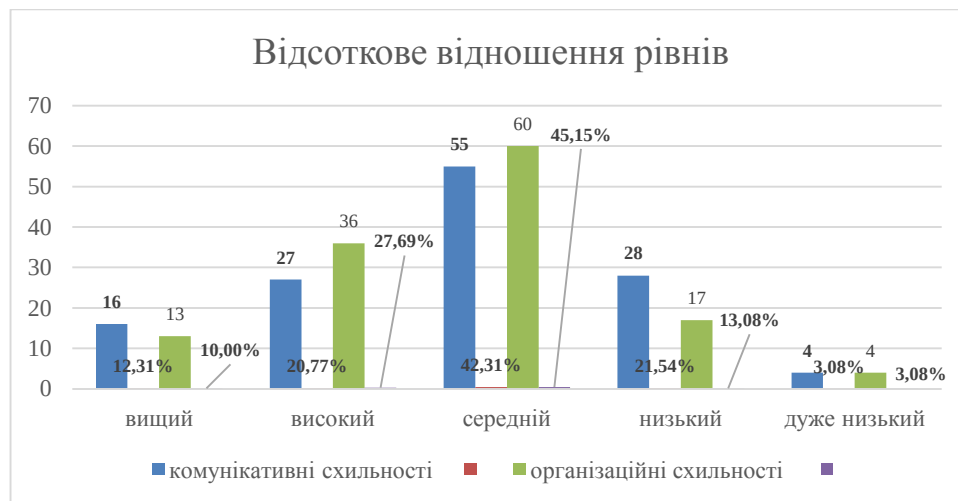

Рис. 3.1. Діаграма відсоткового відношення рівнів комуникативних та організаторських схильностей.

Таблиця 3.5.

Результати статистичного аналізу результатів емпіричного дослідження за методикою діагностики комуникативних й організаторських схильностей.

	Комуникативні схильностей	Організаційні схильностей
Середнє значення по групі	11,46	11,85
Вибіркове відхилення по групі	3,20	2,76
Дисперсія по групі	15,99	13,20

За результатами статистичного аналізу результатів емпіричного дослідження за методикою діагностики комунікативних й організаторських схильностей отримані такі дані: в середньому досліджувана група отримала $11,46 \pm 3,20$ балів за шкалою «Комунікативні схильності» та $11,85 \pm 2,76$ балів за шкалою «Організаторські схильності». Тобто, в середньому досліджувані мають середній рівень комунікативних та організаторських схильностей.

Випробовувані, що отримали оцінку 1-4 бали, характеризуються низьким рівнем прояву комунікативних та організаторських схильностей.

Набрали 5-8 балів мають комунікативні та організаторські схильності на рівні нижче середнього. Вони не прагнуть до спілкування, вважають за краще проводити час на одинці з собою. У новій компанії або колективі почуваються скуто. Відчувають труднощі у встановленні контактів з людьми. Не відстоюють свою думку, важко переживають образи. Рідко проявляють ініціативу, уникають прийняття самостійних рішень.

Для досліджуваних, які набрали 9-12 балів, характерний середній рівень прояву комунікативних та організаторських схильностей. Вони прагнуть до контактів з людьми, відстоюють своє, проте потенціал їх схильностей не відрізняються високою стійкістю. Потрібна подальша виховна робота по формуванню та розвитку цих якостей особистості.

Оцінка 13-16 балів свідчить про високий рівень прояву комунікативних та організаторських схильностей піддослідних. Вони не губляться у новій обстановці, швидко знаходять друзів, прагнуть розширити коло своїх знайомих, допомагають близьким і друзям, виявляють ініціативу у спілкуванні, здатні приймати рішення в складних, нестандартних ситуаціях.

Вищий рівень комунікативних та організаторських схильностей (17-20 балів) у випробуваних свідчить про сформовану потребу в комунікаційній і організаторській діяльності. Вони швидко орієнтуються у важких ситуаціях. Не вимушено ведуть себе в новому колективі. Ініціативні. Приймають

самостійні рішення. Люблять організовувати ігри, різні заходи. Наполегливі й одержимі в діяльності.

Таблиця 3.6.

Результати емпіричного дослідження за методикою «Діагностика рівня емпатичних здібностей» В.В.Бойка.

Рівень	Емпатичні здібності	
	Абсолютне значення	Відсоткове значення, %
Високий	0	0,00
Середній	22	16,92
Занижений	94	72,31
Дуже низький	14	10,77

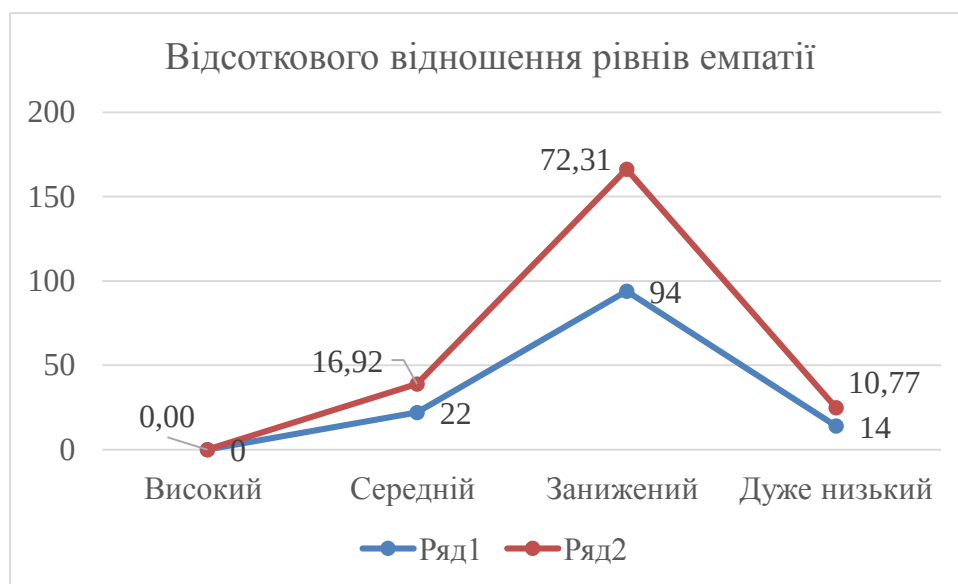

Рис. 3.2. Діаграма відсоткового відношення рівнів емпатичних здібностей.

Таблиця 3.7.

Результати статистичного аналізу результатів емпіричного дослідження за методикою «Діагностика рівня емпатичних здібностей» В.В.Бойка

	Рациональний канал емпатії	Емоційний канал емпатії	Інтуїтивний канал емпатії	Установки, що сприяють емпатії	Проникаюча здатність емпатії	Ідентифікація в емпатії
Середнє значення	3,18	2,97	2,95	3,32	2,87	3,28
Вибіркове відхилення	1,03	1,08	1,00	0,98	1,09	1,13
Дисперсія	1,62	1,91	1,6	1,32	1,79	1,86

За результатами статистичного аналізу результатів емпіричного дослідження за методикою діагностики рівня емпатичних здібностей отримані такі дані: в середньому досліджувана група отримала $3,18 \pm 1,03$ балів за шкалою «Рациональний канал емпатії», $2,97 \pm 1,08$ балів за шкалою «Емоційний канал емпатії», $2,95 \pm 1,00$ балів за шкалою «Інтуїтивний канал емпатії», $3,32 \pm 0,98$ балів за шкалою «Установки, що сприяють емпатії», $2,87 \pm 1,09$ балів за шкалою «Проникаюча здатність в емпатії», $3,28 \pm 1,13$ балів за шкалою «Ідентифікація в емпатії». Тобто, в середньому досліджувані мають середній рівень розвитку емпатичних здібностей.

Рациональний канал емпатії характеризує спрямованість уваги, сприйняття і мислення емпатуючого на сутність будь-якого іншого людини – на його стан, проблеми, поведінку. Це спонтанний інтерес до іншого, відкриває шляхи емоційного та інтуїтивного відображення партнера. У рациональному компоненті емпатії не слід шукати логіку чи мотивацію

інтересу до іншого. Партнер привертає увагу своєю суттєвості, що дозволяє емпатуючому неупереджено виявляти його сутність.

Емоційний канал емпатії. Фіксується здатність емпатуючого входити в емоційний резонанс з оточуючими – співпереживати, брати участь. Емоційна чуйність в даному випадку стає засобом «входження» в енергетичне поле партнера. Зрозуміти його внутрішній світ, прогнозувати поведінку і ефективно впливати можливо тільки в тому випадку, якщо відбулася енергетична підстроювання до емпатуючому. Співучасть і співпереживання виконують роль сполучної ланки, провідна від емпатуючого до емпатуємого і назад.

Інтуїтивний канал емпатії. Банальна оцінка свідчить про здатність респондента бачити поведінку партнерів, діяти в умовах дефіциту вихідної інформації про них, спираючись на досвід, що зберігаються в підсвідомості. На рівні інтуїції замикаються та узагальнюються різні відомості про партнерів. Інтуїція замикаються та узагальнюються різні відомості про партнерів. Інтуїція, слід гадати, менш залежить від оціночних стереотипів, ніж осмислене сприйняття партнерів.

Установки, що сприяють або перешкоджають емпатії, відповідно, полегшують або ускладнюють дію всіх емпатичних каналів. Ефективність емпатії, ймовірно, знижується, якщо людина намагається уникати особистих контактів, вважає недоречним виявляти цікавість до іншої особистості, переконав себе спокійно ставитися до переживань і проблем оточуючих.

Результати емпіричного дослідження за методикою соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонд і шкала К.Ріффа.

Інтегральні показники

«Адаптація» $A = \frac{a}{a + b} \times 100\%$	«Самосприйняття» $S = \frac{a}{a + b} \times 100\%$
«Прийняття інших» $L = \frac{1,2 a}{1,2 a + b} \times 100\%$	«Емоційна комфортність» $E = \frac{a}{a + b} \times 100\%$
«Інтернальність» $I = \frac{a}{a + 1,4 b} \times 100\%$	«Прагнення до домінування» $D = \frac{2 a}{2 a + b} \times 100\%$

Коротка інтерпретація.

У стовпці «норми» зона невизначеності в інтерпретації результатів за кожною шкалою для підлітків приводиться в дужках. Результати «до» зони невизначеності інтерпретуються як надзвичайно низькі, а «після» найвищого показника в зоні невизначеності – як високий.

Результати емпіричного дослідження за методикою «Агресивна поведінка» Є.П.Ільїна, П.А.Ковальова.

	Пряма вербальна	Непряма вербальна	Непряма фізична	Пряма фізична	Рівень нестриманості
--	--------------------	----------------------	--------------------	------------------	-------------------------

	агресія		агресія		агресія		агресія			
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Високий	79	60,77	79	60,77	67	51,54	58	44,62	73	56,15
Середній	37	28,46	33	25,38	36	27,69	27	20,77	39	30,00
Низький	14	10,77	18	13,85	27	20,77	45	34,62	18	13,85

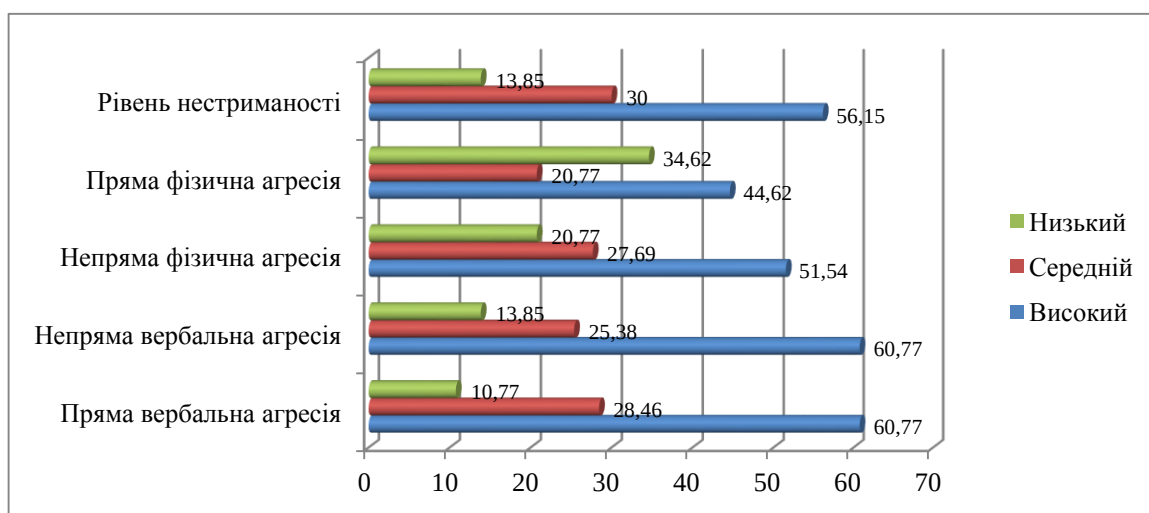

Рис. 3.4. Гістограма відсоткового відношення рівнів різновидів агресивної поведінки.

Таблиця 3.11.

Результати статистичного аналізу результатів емпіричного дослідження за методикою «Агресивна поведінка» (Є.П.Ільїна, П.А.Ковальова).

	Пряма вербальна агресія	Непряма вербальна агресія	Непряма фізична агресія	Пряма фізична агресія	Рівень нестриманості
Середнє значення по групі	5,53	5,32	4,18	4,38	19,42
Вибіркове	1,53	1,39	1,6	1,75	3,74

відхилення по групі					
Дисперсія по групі	3,75	3,2	3,81	4,89	22,49

За результатами статистичного аналізу результатів емпіричного дослідження за методикою «Агресивна поведінка» Є.П.Ільїна, П.А.Ковальова отримані такі дані: в середньому досліджувана група отримала $5,5 \pm 1,53$ балів за шкалою «Пряма вербальна агресія», $5,33 \pm 1,38$ балів за шкалою «Непряма вербальна агресія», $4,18 \pm 1,55$ балів за шкалою «Непряма фізична агресія», $4,45 \pm 1,68$ балів за шкалою «Пряма фізична агресія». Середній рівень нестриманості по групі складає $19,46 \pm 3,58$, що характеризує нестриманість та агресивну поведінку.

Таким чином проведений нами емпіричне дослідження на базі НВО-лицею НІТ м.Кам'янське, щодо визначення ролі середовища у формуванні особистості підлітка, дав нам змогу дізнатися, що своєрідність соціальної ситуації розвитку підлітка полягає у включенні його в нову систему стосунків, спілкування з дорослими та ровесниками, в опануванні нових соціальних функцій. У школі це виявляється передусім у необхідності налагодження у зв'язку з предметним навчанням, налагодження стосунків не з одним, а з багатьма вчителями, врахування особистісних якостей кожного з них і їх нерідко суперечливих вимог. Усе це зумовлює нову позицію учнів щодо вчителів, своєрідно емансипує їх від безпосереднього впливу дорослих, робить їх самостійнішими. Найголовніша зміна у соціальній ситуації розвитку підлітка, як ми переконалися, породжена роллю в його житті групи ровесників. Тому в навчально-виховній роботі з ними необхідно враховувати важливість для їх поведінки і діяльності думки однолітків.

Соціальна ситуація розвитку підлітка, його психологічне благополуччя особливо залежать від сім'ї, стосунків з батьками. Якщо ці стосунки враховують його потреби і можливості, вибудовуються на засадах взаємоповаги та довіри, підліток легко долає труднощі у навчанні і спілкуванні, активно набуває соціальний досвід, утверджується в таких елементах соціуму, як шкільний клас, група ровесників та ін.

У підлітковому віці провідними видами діяльності є міжособистісне спілкування з дорослими і ровесниками, суспільно корисна праця і навчання, що позитивно позначається на розвитку психіки та особистості в цілому. Проблеми життєвого плану, сімейні проблеми, вплив друзів викликають у підлітків складності у розвитку та становленні. Тому одним із головних напрямів у роботі педагогічного колективу має стати формування у підлітків морального досвіду, створення умов для усвідомлення підлітками необхідності переоцінки своєї поведінки, що може допомогти підліткам у цей виключно складний для них критичний віковий період набутти впевненості у собі, знайти сферу самореалізації та повернути можливість нормальної життєдіяльності.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Дана робота присвячена дослідженню показників психологічного благополуччя особистості підлітків з різним рівнем впливу на нього середовища. У ході нашого дослідження ми провели теоретичний аналіз літератури щодо визначення поняття розвитку особистості та охарактеризувати його як одну з основних категорій психології й педагогіки. У даний час існує велика кількість теоретичних підходів до проблеми психологічного благополуччя підлітків.

Це питання стало предметом дослідження лише у другій половині ХХ століття. У вітчизняній психології зростання інтересу до цієї проблеми припадає на останнє десятиліття минулого століття. У структурі психологічного благополуччя кожної людини відзначається наявність психологічного здоров'я як ступеня емоційного благополуччя та характер задоволеністю життям. Задоволеність різними аспектами життя постає як результуючий чинник емоційного благополуччя та психологічного благополуччя загалом. Психологічне благополуччя є багатофакторним конструктом, який передбачає структурний взаємозв'язок культурних, соціальних, психологічних, фізичних, економічних пріоритетів і духовних чинників. У підлітковому віці – це усвідомлення школярами сутнісного змісту та сенсу якостей свого психічного розвитку та особливостей особистості, усвідомлене пізнання себе, самопізнання.

Формування людської особистості здійснюється під впливом зовнішніх і внутрішніх, біологічних та соціальних факторів. Під внутрішніми факторами розуміється власна активність особистості, що породжується протиріччями, інтересами та іншими мотивами, які реалізуються через самовиховання, а також діяльність і спілкування. Особистість формується в умовах суспільного, конкретного історичного існування людини, її навчання та виховання.

Рушійною силою і головною умовою розвитку особистості дитини підліткового віку, як ми дізналися, є соціальна ситуація є вихідним моментом для всіх змін, що відбуваються у розвитку дитини протягом періоду дорослішання. Вона визначає форми та шляхи її розвитку, види діяльності, нові психічні властивості та якості, що набуваються нею. Усе це і є умовами психологічного розвитку дитини.

Підлітковий вік вважається найважчим для навчання та виховання. Здійснюється перехід від дитинства до дорослості, відбувається серйозна перебудова психіки, зміна умов життя та діяльності. Психологія встановила, що рушійними силами розвитку підлітка є протиріччя між новими потребами, що породжуються його діяльністю, і можливістю їх задоволення; між зрослими фізичними, інтелектуальними та моральними можливостями підлітка та старими, що склалися раніше, формами його взаємовідносин з старими видами та рівнями його діяльності; між зростаючими вимогами до підлітка з боку суспільства, дорослих, колективу та наявною формою поведінки підлітка.

Психологічне благополуччя підлітків пов'язане наступними особистісними особливостями: впевненість у собі, адекватна самооцінка, позитивний погляд життя, доброзичливість, товариськість і емоційна стабільність. Забезпечуючи взаємодію цілеспрямованого виховання та впливу середовища, організуючи педагогічно доцільне довкілля, можна розширити сферу виховних впливів на підлітка, тим самим ефективно керувати процесом взаємодії особистості із середовищем, використовуючи її виховний потенціал.

Проведене нами дослідження показало, що більшість підлітків мають середні показники з психологічного добробуту та саморегуляції. Вони схильні довіряти іншим людям, а найголовніше адекватно сприймають критику та реагують на неї, мають менше устремлінь та цілей; їхнє життя

часом позбавлене сенсу, вони відчуває занепокоєння з приводу деяких особистих якостей, хочуть бути не тими, ким є.

Досліджувані змушені використовувати гнучкі маніпулятивні стратегії для управління своїм оточенням, щоб уловлювати чи створювати умови та обставини, що підходять для задоволення особистих потреб та досягнення цілей у тих межах та можливостях. Підлітки частіше виявляють егоцентризм стосовно інших, перебувають у пошуку себе. Вони не завжди замислюються про своє майбутнє і вважають за краще жити «тут і зараз». Але, в той же час вони можуть виявляти вміння контролювати себе, планувати і організовувати свої дії та свою діяльність, вміють гнучко реагувати на зміну умов, висувати та досягати мети усвідомлено.

Підлітки, які навчаються на «відмінно», мають сформований симптомокомплекс якостей особистості, що дозволяє їм при виконанні діяльності спиратися на власні знання, судження, особисті якості. Підлітки, які навчаються на «добре» вміють ставити перед собою цілі, прагнуть автономії, не завжди можуть підлаштовуватися під обставини і мають труднощі з прийняттям себе. Випробувані, що мають низьку формальну успішність, часто відчувають труднощі у самоприйнятті, не завжди можуть ставити перед собою цілі і планувати їх досягнення. Вони схильні виявляти недовіру до оточуючих і прагнуть пізнання себе.

У роботі були встановлені чинники впливу шкільного середовища на становлення особистості підлітків, їх соціалізацію. Визначена успішність навчання як фактор розвитку особистості та свідок адекватності соціально-психологічної адаптації підлітка. Результати дослідження також свідчать про важливість для соціалізації особистості підлітка особливостей спілкування та комуніції в середовищі однолітків.

Ця тема дуже актуальна в наш час, оскільки підлітковий вік – час входження у доросле життя, засвоєння моральних норм і цінностей, корисних навичок і знань, складних соціальних ролей, які доведеться виконувати в

майбутньому, і саме дорослі повинні позитивно вплинути на формування самосвідомості дитини. Педагоги, близькі та далекі родичі, нарешті, сусіди та знайомі – всі дорослі усвідомлено чи несвідомо показують дітям певні культурні стереотипи поведінки. Період дорослішання загрожує як об'єктивними труднощами, так і суб'єктивними переживаннями. Тому від батьків та педагогів багато в чому залежить подальший вибір шляху підлітка – до саморозвитку чи саморуйнування.

Якщо дорослі зуміють зрозуміти підлітків, своєю чуйною участю та уважністю допоможуть їм плавно увійти до дорослого життя, процес соціалізації у дітей пройде гладко і суспільство набуде гідних, повноцінних, розвинених і цікавих особистостей.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Дана робота присвячена дослідженню показників психологічного благополуччя особистості підлітків з різним рівнем впливу на нього середовища. У ході нашого дослідження ми провели теоретичний аналіз літератури щодо визначення поняття розвитку особистості та охарактеризувати його як одну з основних категорій психології й педагогіки. У даний час існує велика кількість теоретичних підходів до проблеми психологічного благополуччя підлітків.

Це питання стало предметом дослідження лише у другій половині ХХ століття. У вітчизняній психології зростання інтересу до цієї проблеми припадає на останнє десятиліття минулого століття. У структурі психологічного благополуччя кожної людини відзначається наявність психологічного здоров'я як ступеня емоційного благополуччя та характер задоволеністю життям. Задоволеність різними аспектами життя постає як результуючий чинник емоційного благополуччя та психологічного благополуччя загалом. Психологічне благополуччя є багатофакторним конструктом, який передбачає структурний взаємозв'язок культурних, соціальних, психологічних, фізичних, економічних пріоритетів і духовних чинників. У підлітковому віці – це усвідомлення школярами сутнісного змісту та сенсу якостей свого психічного розвитку та особливостей особистості, усвідомлене пізнання себе, самопізнання.

Формування людської особистості здійснюється під впливом зовнішніх і внутрішніх, біологічних та соціальних факторів. Під внутрішніми факторами розуміється власна активність особистості, що породжується протиріччями, інтересами та іншими мотивами, які реалізуються через самовиховання, а також діяльність і спілкування. Особистість формується в умовах суспільного, конкретного історичного існування людини, її навчання та виховання.

Рушійною силою і головною умовою розвитку особистості дитини підліткового віку, як ми дізналися, є соціальна ситуація є вихідним моментом для всіх змін, що відбуваються у розвитку дитини протягом періоду дорослішання. Вона визначає форми та шляхи її розвитку, види діяльності, нові психічні властивості та якості, що набуваються нею. Усе це і є умовами психологічного розвитку дитини.

Підлітковий вік вважається найважчим для навчання та виховання. Здійснюється перехід від дитинства до дорослості, відбувається серйозна перебудова психіки, зміна умов життя та діяльності. Психологія встановила, що рушійними силами розвитку підлітка є протиріччя між новими потребами, що породжуються його діяльністю, і можливістю їх задоволення; між зрослими фізичними, інтелектуальними та моральними можливостями підлітка та старими, що склалися раніше, формами його взаємовідносин з старими видами та рівнями його діяльності; між зростаючими вимогами до підлітка з боку суспільства, дорослих, колективу та наявною формою поведінки підлітка.

Психологічне благополуччя підлітків пов'язане наступними особистісними особливостями: впевненість у собі, адекватна самооцінка, позитивний погляд життя, доброзичливість, товариськість і емоційна стабільність. Забезпечуючи взаємодію цілеспрямованого виховання та впливу середовища, організуючи педагогічно доцільне довкілля, можна розширити сферу виховних впливів на підлітка, тим самим ефективно керувати процесом взаємодії особистості із середовищем, використовуючи її виховний потенціал.

Проведене нами дослідження показало, що більшість підлітків мають середні показники з психологічного добробуту та саморегуляції. Вони схильні довіряти іншим людям, а найголовніше адекватно сприймають критику та реагують на неї, мають менше устремлінь та цілей; їхнє життя

часом позбавлене сенсу, вони відчуває занепокоєння з приводу деяких особистих якостей, хочуть бути не тими, ким є.

Досліджувані змушені використовувати гнучкі маніпулятивні стратегії для управління своїм оточенням, щоб уловлювати чи створювати умови та обставини, що підходять для задоволення особистих потреб та досягнення цілей у тих межах та можливостях. Підлітки частіше виявляють егоцентризм стосовно інших, перебувають у пошуку себе. Вони не завжди замислюються про своє майбутнє і вважають за краще жити «тут і зараз». Але, в той же час вони можуть виявляти вміння контролювати себе, планувати і організовувати свої дії та свою діяльність, вміють гнучко реагувати на зміну умов, висувати та досягати мети усвідомлено.

Підлітки, які навчаються на «відмінно», мають сформований симптомокомплекс якостей особистості, що дозволяє їм при виконанні діяльності спиратися на власні знання, судження, особисті якості. Підлітки, які навчаються на «добре» вміють ставити перед собою цілі, прагнуть автономії, не завжди можуть підлаштовуватися під обставини і мають труднощі з прийняттям себе. Випробувані, що мають низьку формальну успішність, часто відчувають труднощі у самоприйнятті, не завжди можуть ставити перед собою цілі і планувати їх досягнення. Вони схильні виявляти недовіру до оточуючих і прагнуть пізнання себе.

У роботі були встановлені чинники впливу шкільного середовища на становлення особистості підлітків, їх соціалізацію. Визначена успішність навчання як фактор розвитку особистості та свідок адекватності соціально-психологічної адаптації підлітка. Результати дослідження також свідчать про важливість для соціалізації особистості підлітка особливостей спілкування та комуніції в середовищі однолітків.

Ця тема дуже актуальна в наш час, оскільки підлітковий вік – час входження у доросле життя, засвоєння моральних норм і цінностей, корисних навичок і знань, складних соціальних ролей, які доведеться виконувати в

майбутньому, і саме дорослі повинні позитивно вплинути на формування самосвідомості дитини. Педагоги, близькі та далекі родичі, нарешті, сусіди та знайомі – всі дорослі усвідомлено чи несвідомо показують дітям певні культурні стереотипи поведінки. Період дорослішання загрожує як об'єктивними труднощами, так і суб'єктивними переживаннями. Тому від батьків та педагогів багато в чому залежить подальший вибір шляху підлітка – до саморозвитку чи саморуйнування.

Якщо дорослі зуміють зрозуміти підлітків, своєю чуйною участю та уважністю допоможуть їм плавно увійти до дорослого життя, процес соціалізації у дітей пройде гладко і суспільство набуде гідних, повноцінних, розвинених і цікавих особистостей.